

גאונותו של שמואל הכהן בן יוסף 'הדומה לאמבטי רותחת'

Author(s): מנחם בן ששון

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשמ"ו), pp. 379-410

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039802>

Accessed: 05/12/2011 14:11

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

גאונותו של שמואל הכהן בן יוסף 'הדומה לאמבטי רותחת'*

מאת מנחם בן ששון

גאונות ארץ ישראל היתה אחת מארבע הרשויות המרכזיות שהנהיגו את העולם היהודי בראשית ימי הביניים. שלוש הרשויות האחרות היו: ראשות הגולה, גאונות סורא וגאונות פומבדיתא. גאונות ארץ ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה הוכרה כמוסד ההנהגה הרשמי והמרכזי לקהילות ישראל שבאזורים הנתונים למרותם של שליטי המוסלמים של ארץ ישראל. הכרת הקהילות בגאונים זכתה לאישור ולמתן תוקף של השליטים המוסלמים, כדרך שהללו נהגו בבני חסות שונים: הם התירו לבני החסות להתאגד בקהילות ולבחור את מנהיגיהן, אולם שמרו על העיקרון, שהשליט הוא המאשר את המינוי של ראש עדת המיעוט. טיוטה של כתב מינוי, שהשליט היה עתיד לתת לאחד מגאוני ארץ ישראל, שרדה והגיעה לידינו, ומפורטים בה תחומי סמכותו והיקף פעילותו של הגאון. ממסמך זה הוא מצטייר כראש של סנהדרין פעילה, האחראי על הארגון הנאות של חיי הציבור היהודי שהיה נתון למרותו. עדויות מלוקטות, המצטרפות ממאות תעודות גניזה, מאירות עתה את תחומי הפעילות של גאוני ארץ ישראל במהלך המאות ה' והי"א. על סמך תעודות אלה אפשר לשרטט את דמותו של אחד ממוסדות ההנהגה המרכזיים של עם ישראל בתקופה זו, שקודם לגילויים אלה היה נדמה שאיבד כל כושר פעילות עצמית, לא כל שכן כושר הנהגה לקהילות.

קשריהם של גאוני ארץ ישראל לא הצטמצמו לקהילות שבארץ ישראל, שנשמעו להם עוד קודם לכיבוש המוסלמי; הגאונים היו ממונים אף על קהילות ישראל שבסוריה ובמצרים. את זו האחרונה הנהיגו גם לאחר שהפכה למרכז ה'ליפות הפאטמית וישבו בה

★ כך הגדיר בן זמנו של שמואל הכהן את גאונותו של שמואל כדי לציין את יציבותה. ראה להלן, הערות 10, 11.

תודתי להנהלת הספרייה בקיימברידג' על הרשות לפרסם את כתבי היד שבנספח, לחברי היחידה לחקר הגניזה ולראשה ד"ר ש"ק רייף על עזרתם, ולעובדי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים על טרחתם. פרופ' מ' גיל ליווה אותי בשלבים השונים של השלמת המחקר, סייע בעצה ובקריאה, ובחן את פענוח התעודה מול המקור; תודה לו על עזרתו הרבה. האחריות על המאמר עלי.

להלן רשימת קיצורים למחקרים המשמשים הרבה במאמר זה: אברמסון, במרכזים – ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה; גיל, א"י – מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א-ג, תל-אביב תשמ"ג; מאן, היהודים – J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, New York 1970² מקורות – מאן, *idem, Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, New York 1972²

נכבדים יהודים בעלי השפעה בחצר הח'ליפה. כיוון שגאוני ארץ ישראל ראו את עצמם עומדים בראש מוסד הנהגה מרכזי, הם ניסו להרחיב את השפעתם אל מעבר לתחומי הסמכות הרשמית שהשליטים המוסלמים נתנו להם, ולקשור קשרים עם קהילות שונות באגן הים התיכון ובאירופה. כמו כן ניסו לחזק את קשריהם עם ראשי הגולה והגאונים בבבל.

פולמוסים שונים על מישורת הגאונות תופסים מקום מרכזי בעדויות ההיסטוריות העוסקות בגאוני ארץ ישראל למן הרבע השני של המאה הי"א. אירועים מעניינים וסוערים אלה מעידים אמנם על חיות, אך ההתמקדות בהם כמו מכוונת את הדיון מלכתחילה להסקת מסקנות על נסיבות ההתפוררות של מוסד ההנהגה הארץ ישראלי. הפולמוסים, המצטרפים לחולשותיה העיוניות של גאונות ארץ ישראל, נזקפים בצדק לחובת הדלדול והירידה של הנהגת ארץ ישראל במאה הי"א, עוד קודם לכיבוש הסלג'וקי והצלבני.

חרף חולשותיה של גאונות ארץ ישראל, אין לראות בניסיונותיהם של גאוני ישיבת ארץ הצבי להרחיב את השפעתם, מעשים של חשיבות עצמית המנותקים מן המציאות. דווקא הפולמוסים בין מתחרים שונים על מישורת הגאון הם מסימני חשיבותו של התפקיד בעיני אחרים. ניתוח מרוכז של פולמוסים אלה בכוחו ללמדנו את מקורות סמכותם של הגאונים בנוסף על לקט הידיעות המאירות את היקף השפעתם. שכן, בעת פולמוס ניסה כל צד לגייס כל כוח שעשוי היה לסייע לו, ובעלי הכוח בעולם היהודי נקראו לנקוט עמדה לצד זה או אחר. עצם נקיטת עמדה מצביעה על העניין שגורמים שונים גילו בגאונות ארץ ישראל. העמדה שנקטו המעורבים בפולמוסים טעונה איפוא ביאור, בהקשרים הנסיבתיים החד-פעמיים של כל פולמוס ופולמוס, והסבר על מידת העקביות שנקטו אלה שהיו מעורבים במספר פולמוסים¹.

בעקבות גילוי שני מסמכים חדשים מן הגניזה, יתואר להלן פולמוס נוסף בהנהגת הישיבה בארץ ישראל, המצטרף אל הפולמוסים המוכרים לנו מן הרבע השני של המאה הי"א. פולמוס זה התרחש במפנה המאות הי-הי"א, בתקופת גאונותו של שמואל בן יוסף הכהן. כיוון שיש בתקופת גאונותו פרטים חדשים הטעונים ליבון, יתמקד הדיון בפרשה זו על היבטיה השונים, תוך רמיזה להקשרים האחרים של פולמוסי ההנהגה על הגאונות: קשרי הגאון עם קהילות ישראל במצרים ועם העומדים בראשן, קשריו עם ראשי ישיבת פומבדיתא, הכרת הכוחות העתידיים לשוב ולהופיע במאבקים על הגאונות במאה הי"א – מהגרים מן המגרב וכוהני ארץ ישראל, ומוקדי הכוח של קבוצות אלה בארץ ומחוצה לה.

1 מוסד הנהגה רשמי: גיל, א"י, א, עמ' 417-432, 467-492, ולהלן, הערות 13, 31; טיוטת המינוי: שם, ב, עמ' 567-569; קשרים עם קהילות: שם, א, עמ' 434-451, 492-516; הפולמוסים: שם, עמ' 562-626; לפולמוס במאה הי' ראה: פליישר (להלן, הערה 5), שם.

א. עדויות קודמות

תקופת גאונותו של שמואל הכהן בן יוסף נדמתה עד עתה כתקופה רגועה, לא רק בשל מיעוט התעודות המאירות את דמותו ובשל החרפת הפולמוסים על גאונות ארץ ישראל בתקופה שלאחר כהונתו. התעודות הבודדות הקשורות ברב שמואל הכהן גאון משקפות לכאורה גאונות סמכותית בארץ ישראל ובאזורים הקרובים לה; זו גאונות שבראשה עמדו שני אחים, בנים לאחת המשפחות המיוחסות והוותיקות בהנהגת ארץ ישראל – שמואל גאון וחנניה אב בית דין². שרידי רשימות ותעודות מעידים על השלבים הבטוחים שעבר שמואל קודם לגאונותו. שמואל היה בנו של הגאון יוסף הכהן, וכבר בחיי אביו מילא את תפקיד השלישי בחבורת ארץ הצבי. התפקיד הבא שמילא היה תפקיד אב הישיבה; הוא היה האחראי על חלוקת תרומה כספית נכבדה שהגיעה מן המערב בעבור עניי רמלה וחכמי הישיבה³. סמוך לשנת 989 התמנה רב שמואל הכהן לגאון ישיבת ארץ ישראל⁴. אחיו של רב שמואל, רב חנניה הכהן בן יוסף, היה בעל ייחוס זהה ובעל הכשרה נאותה. הוא שימש אב בית דין בישיבת ארץ ישראל במשך תקופה ארוכה. ואף על פי כן, לאחר פטירת רב שמואל נשמטה מישורת ראשות הישיבה מידי המשפחה הכוהנית, שהחזיקה בה במשך דורות, ועברה לידי אחרים: שמעיה, יאשיהו בן אהרון, שלמה בן יוסף הכהן, שלמה בן יהודה ודניאל בן עזריה⁵. העובדה שבני משפחתו של שמואל שבאו אחריו לא השכילו לשמור בידיהם את מישורת הגאון בישיבה, הצטרפה לדימוי הרגוע של תקופת הגאונות של שמואל, ואלה הסיטו את תשומת הלב של החוקרים לעימותים שחנניה אב בית הדין היה נתון בהם בזמן מאוחר יותר. זו היתה הסיבה שייחסו את המפנה בהנהגת הישיבה

2 על תקופת גאונותו ראה: מאן, היהודים, א, עמ' 66–70; גיל, א"י, א, עמ' 542–543. תקופה זו גובלת בגזירות אלחאכם, אלא שאין עדות ישירה עליהן במקורות הספורים הקשורים בשמואל בן יוסף הכהן.

3 השלישי: ENA 2801.1, שורה 21 (גיל, א"י, ב, עמ' 14–15). אב הישיבה וחלוקת התרומה ברמלה: TS NS 257.75, שורות 9–10 (ש"ד גויטיין, היישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ם, עמ' 117; גיל, א"י, ב, עמ' 16–17). אני מבקש להודות לאנשי היחידה לחקר הגניזה בקיימברידג' על שנענו לבקשתי, הוציאו את הדף מן הכרך והחליקו את קמטיו. וצ"ל בשורות אלה: 'ואם שמא לא' (בקריאת גויטיין); כדרך שניסח כותב המכתב בשורה 8: 'ואם שמא ויזדמן'. ראה תיקונים לקריאה: מ' בן ששון, 'קשרים בין-קהילתיים וארגון על-קהילתי במגרב במאות ה'ט'–ה'א', פעמים, 18 (תשמ"ד), עמ' 18 הערה 67. וראה להלן, הערות 7, 8, 18, 22, 27.

4 מכתבם של רב שריא ורב הא"י (להלן, הערה 9), שנכתב בשנת 989, התייחס לבקשה שגרתית של גאוני בבל מגאוני ארץ ישראל לקרוא את מכתביהם בפומבי, כדרך שהיה נהוג אצל קודמיו בגאונות. אך בהמשך המכתב משמע מדבריהם שזו הפעם הראשונה שהגאון עומד בפני בקשה שכזו (שורות 3–4); מכאן המסקנה בדבר משלוח המכתב בתחילת תקופת כהונתו.

5 הכהנים בהנהגה: גיל, א"י, א, עמ' 535–543; ע' פליישר, 'תעודות ספרותיות ותולדות הגאונות בארץ ישראל', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 384–385; חנניה כאב בית דין: מאן, היהודים, ב, עמ' 440; גיל, א"י, א, עמ' 542–545 ולהלן הערה 50. גאונות שמעיה ואילך: גיל, א"י, א, עמ' 542–548.

١٠٠٠
 ١٠٠٠
 ١٠٠٠
 ١٠٠٠

1

2

SECRET

הארץ ישראלית, שהתבטא בהסרת המשפחה הכוהנית מעמדת הגאונות, לתקופה שלאחר גאונותו של שמואל⁶.

אל התרומה הכספית הנכבדה מן המערב, שהאחראי על חלוקתה לעניי רמלה ולחכמי הישיבה היה כאמור אב הישיבה, נלוותה איגרת שנכתבה כאשר שימש רב שמואל אב בית דין, וכנראה לאחר הידלדלות העיר רמלה במאורעות שנת 979. תקופה קשה זו בחיי העיר תוארה כדלהלן: 'היו הבריות הבאים לרמלה מחפשים דבר לאוכלו ואינם מוצאים; ועובדי האדמה סובבים בשווקים ומקבצים נדבות'⁷. ייתכן שבעטיים של אותם מאורעות נערכה מגבית החירום במגרב, וסכום עתק נשלח משם כתרומה לעניים ולחכמי הישיבה, שחלקם התגורר בעיר רמלה דרך קבע. נמען האיגרת התבקש לחלק את הסכום הגדול בעצה אחת 'עם אב בית דין רב שמואל וזקני רמלה'. שמואל הכהן התבקש כנראה להכריע לבדו בעניין החשוב, אם זקני רמלה לא יסייעו לנמען לחלק את התרומה⁸. במועד סמוך למינויו של שמואל לגאון, פנו אליו רב שרירא ורב האיי משיבת פומבדיתא, בבקשה שיקרא נוסח מכתב שלהם בפומבי: 'כי כן נעשה לאבותינו שם פעמים רבות והנה פירשנו באיגרתנו כי ברשות ראש היש [=הישיבה] נט [=נטריה] רח [=רחמנא] תיקרא'. גאוני פומבדיתא גם הציעו להענות למשאלות דומות או אחרות של רב שמואל: 'ואם יקרהו חפץ יגיד לנו למען נעמוד בו כחוכה אש' [=אשר] עלינו... וגם... אני האיי אב בית דין... ויצו להודיעני שלומו וכל חפץ ודרך אשר לו ולסיעתו למען אעמוד במו'⁹. אלא שעד עתה לא נודע על 'חפץ' של שמואל מאת רב שרירא ורב האיי.

מעתיק אחד העתיק את מכתבם האמור של רב שרירא ורב האיי ואת מכתבו של יוסף בן יצחק אבן אביתור אל הגאון רב שמואל הכהן. שני שרידי המכתבים סמוכים זה לזה על אותו דף. מכתבו של יוסף משקף מתח רב, שנזקף עד עתה לחובתו של שולחו, יוסף אבן אביתור, וליחסיו המעורערים עם אנשים שונים במצרים. אפילו דבריו המפורשים של יוסף, המצביעים על חשש לערעור על גאונותו של שמואל, נתפסו, שלא בצדק, דווקא בהקשר עם בעיותיו של יוסף אבן אביתור: 'ומן תמן נמי יש לחוש [לג]אונותו שלגאון

6 גיל, א"י, א, עמ' 544: 'אפשר שיאשיהו עלה לגאונות בגלל סכסוכים, ולא בכדי קשורה עלייתו בסילוקה של משפחת הכהנים מן הגאונות. נראה שהיתה סיעה חזקה שהתנגדה לאותה משפחת כהנים, ויאשיהו רומז באחד ממכתביו [זה מכתב של מישוהו אחר הכותב אליו, ראה להלן, הערה 57 – מב"ש] שבעצם ביקש להתחמק מהמשרה שהטילו עליו; אפשר שמינויו נועד לשים קץ לאותה מחלוקת בלתי פוסקת'. להלן אבקש להקדים את המתח כבר לתקופת גאונותו של שמואל הכהן, לשרטט את קוויה של סיעת המתנגדים לכוהנים הגאונים ולהציע את נסיבות התמנותו של יאשיהו בן אהרן לגאונות.

7 תיאור העניין ראה: גיל, א"י, א, עמ' 294, על-פי: אבו בכר בן עבדאללה אבן אלדואדארי, אלדרה אלמציה פי אהבאר אלדולה אלפאטמיה, קאהיר 1380 (=1961), עמ' 199.

8 המכתב לרמלה: TS NS 257.75 (לעיל, הערה 3). ההנחיות לחלוקה, שם, שורות 9–11. ייתכן כי היתה תקופת ביניים שבה ישבו ראשי הישיבה ברמלה ועלו לירושלים לרגל טקסים ואירועים חגיגיים. ראה להלן, הערה 27. זקני רמלה וחלוקת התרומה: לעיל, הערה 3 ולפי קריאת גויטיין.

9 ENA 4009.15 דף א' ע"א, שורות 3–4, 6–11 (מאן, מקורות, א, עמ' 106), וראה להלן, הערה 46.

הדומה לאמבטי רותחת ברחמי שם [=שמיים] שמא מב[י]א לידי צינון וחס ושל [=ושלום] בפני המלגלים ואים [=ואלהים] יפר את עצתם¹⁰. כיוון שדברים אלה הובנו כניסיון נוסף של יוסף אבן אביתור לדרבן את הגאון לסייע לו, ולהציג את הפוגע בו כאילו פגע בגאון, יכולה היתה גאונותו של שמואל להחשב אף לאחר מכתב זה בטוחה ורוגעת, כ'אמבטי רותחת שלא היתה בריה יכולה לירד לתוכה'¹¹.

אולם בפסקה שצוטטה ממכתבו של יוסף הוא התייחס לסכנה של ערעור על גאונותו של שמואל הכהן 'מן תמן' ו'בפני המלגלים'. מלגלים אלה אינם סתמיים; יוסף התייחס אליהם בזיקה לתלמיד חכם מסוים שלא הקפיד על כבודו וסירב להתקשט בכבודה של תורה, ובעניין שמועה שהגיעה אליו על אירועים שהתרחשו בארץ ישראל, כדבריו: 'ואני ממשמש לכאן ולכאן לידע מה להשיב את המלגלין וחושש אני שמא לא יזדמן לפי עיקר הדברין כתקנן ומבקש אני ממך לכתוב אלי ולהודיעני מי גרם לדבר זה והיאך היה עיקר הדבר שאבין ואשכיל ממוצא דבר'¹². יוסף פתח בעניין זה את בקשותיו מן הגאון ובכך אף שב וחתם אותן, כדרך הנהוגה במכתבים רבים של בני התקופה, כדי להדגיש פעם נוספת את הטעון הדגשה בעיניו. עניין הלגלוג שונה מבקשתו של יוסף לעזור לו להחרים את מי שערער על סמכותו שלו במצרים; הוא הציג את הלגלוג בנפרד מן החרם והתייחס לחרם בלשון 'עוד מבקש אני'.

מן המובאות הקטועות העוסקות בלגלוג מסתבר שדובר במישהו שערער בארץ ישראל על סמכות הגאון או על סמכותו של תלמיד חכם הקרוב אל הגאון בדרך שגרמה ללגלוג אף במצרים. הלגלוג במצרים עדיין לא פגע בגאון באופן ישיר, אך היה חשש שהמלגלים ירחיבו את ביקורתם, וזו תפגע גם בסמכותו של הגאון, כדבריו האחרונים של יוסף אבן אביתור. עד עתה, קודם שהתגלה הערעור על גאונותו של שמואל, נוח היה לתלות את חרדתו של רב יוסף אבן אביתור לכבוד הגאון בחרדה לכבודו שלו, באין עדויות מקבילות לערעור על סמכותו של רב שמואל. לאור הידיעות החדשות על הערעור על גאונותו של

10 ENA 4009 דף ב ע"ב, שורות 16-18; פיזור שלי - מב"ש. (י' מאן, 'ענינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ, ו [תרצ"ד], עמ' 84-88; ראה הדיון על מכתב זה אצל: אברמסון, במרכזים, עמ' 84-90; גיל, א"י, א, עמ' 542 הערה 854).

11 מדרש תנחומא לדברים כה יח: 'אשר קרץ בדרך' (סוף פרשת כי תצא). הבנת הדברים כשייכים לוויכוחים אישיים של יוסף בספרד ובפסטאט ראה: מאן, היהודים, א, עמ' 68-69; הנ"ל, 'ענינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ, ה (תרצ"ג), עמ' 282-284. אמנם אברמסון, במרכזים, עמ' 87 הערה 18 ציין: 'רצה לרמוז לגאון שייזהר בכתביו', אך בהמשך העמוד גם הוא שייך את הפרשה לוויכוח עם מתנגדי יוסף אבן אביתור. וראה להלן, בהערה הבאה.

12 הציטוט ממכתבו (לעיל, הערה 10), דף ב ע"א, שורות 4-8; הפיזור שלי - מב"ש. בקשתו בעניין המלגלין שאינו יודע מה להשיב להם סמוכה לדיון בענייני הלכה, ולציטוט מתוספתא קידושין א יא. על הגירסה של אבן אביתור בתוספתא, ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח, סדר נשים, נויארק תשל"ג, עמ' 926. אולי כוונתו לגאון עצמו, שאינו מקפיד די הצורך על כבודו בעניין מסוים (ושמא עניין בקשתו של רב שריא [לעיל, הערה 9], ולכן העתיק המעתיק את שני המכתבים בסמוך). על ערעור אפשרי המתאים ללגלוג ראה להלן, בראשית פרק ג של המאמר.

שמואל אפשר לשוב ולקרוא חלקים אלה במכתבו של יוסף אבן אביתור כפשוטם – חרדה למעמד הגאון שמואל בן יוסף הכהן.

מעורבותו וסמכותו של הגאון שמואל במרחש במצרים עולה גם מן החלק האחר של מכתבו של יוסף אבן אביתור. רב שמואל נידה וגזר מלקות על בעל ריב של יוסף והוא התבקש לשוב ולעסוק בהמשכה של הפרשה. עוד כתב יוסף, כי רב שמריה בן אלחנן סירב להתיר את הנידוי של המנוחה, ו'לפוטרו מן ההלקאה, בקנס שינתן לעניין [=לעניים]'. סירוב זה כרוך כנראה בכתב הנידוי של הגאון שנשלח למצרים. מעורבותו של הגאון בוויכוחים שהתקיימו במצרים מובנת על רקע הסמכות הרשמית שהיתה להנהגת ארץ ישראל על קהילות מצרים¹³. המקורות המוכרים על גאונותו של רב שמואל הכהן מאשרים אפוא את תחושת ה'אמבטי הרותחת', שאין מערערין על סמכותה.

ב. פרשת הפולמוס על גאונותו של שמואל

1. האיגרת וזמנה

לעומת היציבות שהצטיירה עד עתה, איגרת שנשלחה מאת הגאון שמואל בן יוסף הכהן מצביעה על ריתחת האירועים בתקופת גאונותו, עד כדי ניסיון לסלקו מן הגאונות ולהעמיד אחר במקומו. שמואל תיאר את סיעת יריביו ואת המהלכים השונים שנקטו היריבים בקרב בעלי השפעה יהודים ומוסלמים כדי לרשת את כס הגאונות ולמנות מינויים חדשים בראשות ישיבת ארץ ישראל. במכתב תוארו השלבים שבהם נהפכה הקערה על פיה ושמואל שב להיות הגאון בישיבה. איגרת זו מצביעה על הידרדרות במעמדה של משפחת הכהנים בהנהגת הישיבה הארץ ישראלית כבר בתקופת גאונותו של שמואל, ויש בה הסבר, ולו גם חלקי לפי שעה, מדוע חנניה אחיו לא ירש את הגאונות לאחר פטירתו של שמואל.

כדרכם של סכסוכים אחרים בהנהגת ישיבת ארץ ישראל, אף בסכסוך זה ניכרת מעורבותם של בני קהילת פסטאט שבמצרים. אגב מעורבות זו מתבאר מעמדו של רב שמריה בן אלחנן, הן בקהילת פסטאט והן בישיבה הארץ ישראלית. ייתכן כי גם איגרתו של רב האיי גאון אל 'כהני אפריקי המתפרצים' קשורה לפרשה זו.

לפי שעה בידינו שלושה חלקים מאיגרתו של רב שמואל, והם מתפרסמים בנספח למאמר (מובאות ממנה יצוטטו להלן: נספח, עמ', ומס' שורה). פתיחת האיגרת וחתומתה חסרות עדיין. שלושת החלקים הוזכרו זה מכבר בספרות המחקר. שניים מהם אף פורסמו לאחרונה, אולם הם נקשרו לתקופת גאונותו של רב יאשיהו בן אהרון ולפולמוס שהיה

13 הציטוט ממכתבו של יוסף על סירובו של שמריה (לעיל, הערה 10), דף ב ע"א, שורה 25; על הסמכויות ראה: לעיל, הערה 1, ולהלן הערה 33. על פרשת הנידוי במצרים, ראה המקורות שנוכרו לעיל, הערה 11.

בזמנו בענייני גאונות ארץ ישראל. צירוף שלושת הקטעים לאחד, הוא המחייב לשייך את האיגרת לתקופת הגאונות של רב שמואל הכהן בן יוסף¹⁴.

כותב האיגרת היה גאון, שאחיו שימש בתפקיד אב בית דין, כדבריו: 'שלא יקרא [להם] גאון ואב אלא לאחינו ולנו' (נספח, ע"ב, שורות 16–17). היו אמנם מספר הרכבים שבהם מילאו שני אחים את תפקידי הגאון והאב בישיבה בארץ ישראל. אולם, בסמוך ניווכח כי זמנה של האיגרת הוא שנת 1000 בקירוב, וכיוון שמשלהי המאה ה' ועד למחצית השנייה של המאה ה'א, שמואל וחנוניה הכוהנים בני יוסף גאון הם האחים היחידים שפעלו בצוותא כגאון וכאב הישיבה, הרי ששמואל הוא כותב האיגרת.

האיגרת נכתבה סמוך לשנת 1000, שכן רב שמריה בן אלחנן, שנפטר בשנת 1011, הוזכר בה כאישיות מרכזית במצרים (נספח, ע"ב, שורה 12). באיגרת נזכר גם רב שמואל, שניסו למנותו לתפקיד השלישי בישיבת ארץ ישראל. סביר להניח, שהוא רב שמואל בן הושענא. אם אמנם נקבל ששמואל זה הוא שמואל בן הושענא, כי אז נוכל להקדים את זמנה של האיגרת לשנת 1004. בתאריך זה כבר שימש שמואל בתפקיד השלישי בישיבה, ואין היגיון שמישהו ביקש לשוב ולזכות אותו במינוי שכבר היה בידיו. שלושה אישים נוספים שנזכרו באיגרת – רב אברהם הלוי החבר, רב [שמואל] בן צמח ורב [יוסף בן] מנחם הכהן – היו קשורים בהנהגתה של הישיבה בארץ ישראל בשלהי המאה ה' ובראשית המאה ה'א¹⁵.

2. רב שמריה ורב שמואל

הכותב פירט לנמעני האיגרת, 'הרב והזקנים' היושבים מחוץ לארץ ישראל, את השתלשלות הפרשה ברמלה ובירושלים, והוסיף שהוא מקווה להמציא להם מידע נוסף, שנפוץ בקהילות ארץ ישראל באותה תקופה. סביר שהרב נמען האיגרת היה רב שמריה בן אלחנן, שהיה מועמד לתפקיד אב הישיבה על ידי המערערים. הפנייה השיגרתית אל הנמען 'הרב' (נספח, ע"א, שורות 14, 24; ע"ב, שורות 17, 18, 20, 27) באה גם בסיכום הפרשה על ידיו: 'והוציא [= המערער] קול כי הוא רוצה לקרות את הרב ראש ועד'.

14 (א) TS 10 J 32.9 (גיל, א"י, ב, עמ' 65); (ב) TS NS 310.43 (הוזכר כ'מכתב מטושטש מאד': אברמסון, במרכזים, עמ' 173); (ג) TS 10 J 32.8 (ייל, שם, עמ' 65–66). צילום הקטעים, ראה לעיל, עמ' 382–383. על שיוך המכתב לתקופת יאשיהו בן אהרון גאון, ראה: גיל, שם, וכן: גיל, א"י, א, עמ' 414 והערה 738, עמ' 418, 476 והערה 799, עמ' 544.

15 על שמריה ופעילותו, ראה: מאן, היהודים, א, עמ' 26–28; הנ"ל, מקורות, א, עמ' 88–91; ש"ד גויטיין, 'שמריה ברבי אלחנן – מחדש התורה במצרים', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 266–272; אברמסון, במרכזים, עמ' 156–173; גיל, א"י, א, עמ' 475, 472. על שמואל בן הושענא, ראה: גיל, א"י, א, עמ' 545–546 (שלישי: גיל, א"י, ב, עמ' 22–23), ולהלן, הערות 18, 37. על יוסף בן מנחם הכהן ראה להלן, הערות 21, 23, 38–48. על שמואל בן צמח ראה להלן, הערה 56. לאפשרות תארוך מדוקדק יותר של האיגרת ראה להלן, הערות 16, 25.

(נספח, ע"ב, שורה 20), ובסמוך לסיום המכתב שב הכותב, ככל הנראה, להסביר לנמענו 'כמה תנאים לאדוני להקרות אב' (נספח, ע"ב, שוליים ימניים, שורות 17–18 ושוליים עליונים, שורה 1). זיהוי הנמען ברב שמריה אינו משולל קושי לכאורה. פעם אחת באיגרת הוזכר רב שמריה בשמו; המערער על הגאונות ניסה למנות אותו לאב בית דין בדרך המקובלת של הכרזה: 'על... רב שמריה הרב באב... כלומר שזה יהיה לי לאב' (נספח, ע"ב, שורות 12–13). אולם, נראה שכותב האיגרת הזכירו בשמו במקום זה, כיוון שתיאר את השתלשלות האירועים כהווייתם, ולכן נקב בשמו של רב שמריה למרות שהמכתב הופנה אליו. אי אפשר לשלול לחלוטין אפשרויות אחרות לזיהוי הרב שבמכתב, כמו לדוגמה יוסף אבן אביתור; אלא שהכינוי הסתמי 'הרב', השפעת הנמען במצרים, הרצון למנותו לתפקיד אב וקשריו של שמואל הכהן עם מצרים, מציבים את הזיהוי של רב שמריה כאפשרות העדיפה, למרות הקושי האמור.

רב שמריה זכה לתואר נכבד מטעם ישיבת פומבדיתא בבבל, כפי שכתב עליו רב שרירא במכתבו: 'ראש שורת נהרדעאי בישיבה שלנו... שמנוהו לנו למשגה... שתנוהו לראש בשורה גדולה משלוש השורות שלישיבה'. מכתב זה נכתב בשנות התשעים של המאה ה'י, שכן נראה שהיה זה לאחר שרב שרירא מינה את בנו, רב האי, למשנהו בישיבה ולתפקיד אב בית הדין. תוארי הכבוד שבהם זיכה את רב שמריה הם כדרך תוארי הכבוד הרבים שנשלחו מן המרכז בבבל כדי לרתום נכבדי ציבור למשימת העזרה לישיבות¹⁶.

כפי שיתברר להלן, המערער על גאונותו של רב שמואל בן יוסף הכהן ביקש להציע לרב שמריה תואר ותפקיד, ובכך לזכות בשתיים: בהעברת נאמנות של נכבד מראשי הקהילה הבבלית אל הישיבה הארץ ישראלית; ובתמיכה מיידית של אדם בעל השפעה בפסטהט בגאונותו שלו, למרות שגאונותו של המערער לווהה בפעילות מהפכנית. אם אמנם היה מצליח בשתי משימות אלה היתה צפויה העברת נאמנותה וכפיפותה של קבוצה נכבדת מבני הקהילה הבבלית בפסטהט אל מרות הישיבה הארץ ישראלית, בעקבות המעבר של ראש העדה הבבלית, רב שמריה. ייתכן איפוא, שהמערער הציע לרב שמריה

16 Ox. Bodl. MS. Heb. e. 44.81, ע"א, שורות 6–7, 14 – ע"ב, שורה 2 (הקטע האחרון צוין אצל רב שרירא בדרך של שלילת השליה; מאן, מקורות, א, עמ' 103–104); כתיבת המכתב בעת שרב האי נתמנה לאב בית דין, משמע לאחר שנת 985, ראה: מאן, שם, עמ' 101 (ע"ב, שורות 7–8), וראה ביור זמנו, שם, עמ' 91 (ודווקא שנת 996, פטירת אלעזר, היא האפשרות הנראית סבירה ביותר. תאריך זה מתיישב גם עם הפרשה שלפנינו [ראה להלן, הערה 25]). תוארי הכבוד שהרכבו להגיע משיבות בבל, ראה: TS 13 J 26.24, ע"ב, שורות 5–7: 'ולא נעלם מעמך, אדוני, כי התארים של חשובי העיר הזאת [=פסטהט] מקורם מעראק, בלי יוצא מן הכלל, כל זאת כדי להתחכם לנו [=הארץ ישראלים] ולהרוס את המקום הזה [=בית הכנסת הירושלמי בפסטהט] (גיל, א"י, ב, עמ' 601–602); וראה דברי הרמב"ם, בפירושו למשנה, בכורות ד ד.

תואר דומה לזה שניתן לו משיבוט בבל – משנה, אך צירף אליו סמכויות ביצוע של אב בית דין¹⁷.

מפתח האיגרת עולה, שהנמען לא עמד בקשר מכתבים סדיר עם הגאון רב שמואל; הגאון ציין במפורש ששלח את מכתביו לנמען למרות שלא זכה לתגובה המתאימה (נספח, ע"א, שורות 1–6). אך אם נכונים הדברים, הרי משלוח איגרת לרב שמריה במקרה זה היה כורח המציאות, שכן רב שמריה עשוי היה להתפתות ולהסתפח למחנה המערערים, בכדי לזכות בתואר ובמעמד המיוחדים שהוצעו לו. הכותב ביקש איפוא להבטיח שהמערער על גאונותו לא ישיג תמיכה מרב שמריה ומקהילות מצרים, בכך שהביא את פרטי הפרשה, לפי הבנתו וגירסתו, לפני אישיות רבת השפעה כרב שמריה. הוא אף טרח להדגיש, כי את סיכום דבריו הנשלחים מיד יחזקו העתקי תעודות, המדברים בעד עצמם, שיגיעו מאוחר יותר, ופירט אותם במכתבו: תקנות הקהילות (נספח, ע"א, שורה 14), כתב חרם (נספח, ע"ב, שורות 16–18), כתב מינוי מחודש לכוהנים לעמוד בהנהגה (נספח, ע"ב, שורות 18–19), וכתבי השטנה שנשלחו לשלטונות (נספח, ע"א, שורות 23–24). המערער קיווה להעזר באישיות מוכרת נוספת, רבת השפעה ובעלת ייחוס בהנהגת הישיבה בארץ ישראל, וזאת באותה הדרך שבה ציפה לצרף את רב שמריה לקבוצת התומכים בו. כאשר הכריז על עצמו גאון, הוא מינה את שמואל בן הושענא לשלישי. היתה בכך התקדמות לשמואל בן הושענא, כנראה מדרגת הרביעי שבה החזיק עד לאותו מאורע. כדאי היה לצרף את שמואל לקבוצת התומכים, בזכות מעורבותו הרבה בפעילות ההנהגה הארץ ישראלית, הן בארץ והן בקהילות שבתפוצות. מקטעי מסמכים מסתבר, שרב שמואל היה בסיציליה שעה שנערכה בה מגבית לישיבת ארץ ישראל; הוא ביקר במצרים ובסוריה והיה שותף להכרעות בית דין שם; שולחי התרומה הנכבדת לרמלה בשליש האחרון של המאה ה' תבעו במפגיע כי רב שמואל בן הושענא, שישב אז ברמלה, יקבל לידי חלק מן הסיוע שנשלח¹⁸.

בעוד הגאון שמואל בן יוסף הכהן צריך היה לטרוח כדי להשיג את תמיכתו של הרב נמען המכתב, באמצעות מכתבו הדחוף והעתקי המסמכים שביקש לשלוח בעקבותיו, נראה שרב שמואל בן הושענא היה נאמן לבית הכוהנים אפילו בשלב הקריטי של המאבק,

17 אם המערער ביקש למשוך את רב שמריה, והציע לו תואר דומה למשנה שניתן לו משיבוט בבל, כי אז עלינו לאחר את מועד מכתב זה לשנת 996/7, לאחר שפורסמה איגרת רב שרירא ורב האיי. על היחסים שבין שתי העדות בפסטאט בזיקה למרכזים בבבל ובארץ ישראל, ראה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley – Los Angeles – London 1971, II, pp. 51–55, גיל, א"י, א, עמ' 443–444. על חשיבותה של קהילת פסטאט בפרשיות של פולמוס על ההנהגה בארץ ישראל, ראה להלן, הערות 30–36.

18 סיציליה: TS 16.133, שורות 22–24 (תקופת יוסף הכהן הגאון אביו של שמואל הגאון; פורסם על ידי ש' אסף, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 142); מצרים: BM Or. 5560 A.1r (גיל, א"י, ב, עמ' 26–27); סוריה, שנת 1007: TS 16.14 (הוזכר: גיל, א"י, א, עמ' 546, הערה 857); הסיוע הכספי ורמלה, ראה לעיל, הערה 3. וראה גם מכתבו של שמואל לשמריה: TS 16.68 (גיל, א"י, ב, עמ' 24–25).

עוד קודם שהתברר מי עתיד לזכות בו; 'שמ[ואל]' היה זה שהכריע את הכף לטובת בני הכוהנים. סדר הדברים היה איפוא כדלהלן: לאחר מספר שלבי מאבק חריפים, שקדמו להכרזה הפומבית על הצמרת החדשה של הישיבה, ביקשו המערערים להתכנס ולהכריז על השינויים. בשלב זה, ציין כותב האיגרת: 'רבי שמ[ואל הרב]¹⁹ אהבתינו שמע ונדהו. עד עתה לא התיר ה[נ]ידוי על חס[רו]ן דעתו... [וכתב בכת]ב כיר ידו בשבועות חמורות שלא יקרא ל[הם] גאון ואב אלא לאחינו ולנו. וזה הפיתק יגיע אל הרב [ואל הזקנים]' (נספח, ע"ב, שורות 13–18). הרב המתערב לא רק שנמנע מלשתף פעולה עמם, אלא אף יצא חוצץ נגדם בכך שנידה את המערער והוסיף כתב המחזק את ידי הגאון ואחיו. שמו של המערער אינו מוזכר בקטעים ששרדו, אך קשה להניח שאדם יגיע לעמדה של ערעור ממשי על ההנהגה ללא בסיס איתן בתוך הנהגת הישיבה וללא תמיכה ציבורית לפחות בחלק ממוקדי הכוח שקבעו את ענייני ההנהגה בארץ ישראל²⁰. רמזים לכך שהמערער היה מן ההנהגה עולים: מקרבתו לעמדת הגאון, מקשריו עם פקידי רשות ונכבדי ציבור ראשונים במעלה, ומן הקושי לרסן אותו עוד בשלב שקדם לשיא הפולמוס, כדברי כותב האיגרת: 'ונתקבצו זקני רמלה וכתבו תקנה שלא ית[קרא] אלא עמנו בבית הכנסת... ולא עבר חודש שלם עד [ד] שישב בביתו והפיר התקנה המקוימת' (נספח, ע"א, שורות 10–14). מסתבר איפוא, שבשלב הראשון של הפולמוס לא ניסו להרחיק את המערער מעמדות הכוח אלא רק למתן את פעילותו ולפקח עליה. אילו היה המערער אדם חסר חשיבות, לא היה קשה לבטל את טענתו מכל וכול ולהתעלם מפעולותיו. אם כהצעה זו, שהמערער היה בעל עמדה בהנהגת הישיבה, נראה שהיה זה האדם שנשא בתואר השלישי בחבורת ארץ הצבי. שכן, הראשון והשני, הגאון והאב, היו שמואל

19 ההצעה להשלמה והזיהוי אינם ודאיים, כאמור. אולם, שמואל מוזכר בשמו בשורה שלפניה, ועל כן לא היה צריך הכותב להוסיף את שם אביו, והוא יכול היה להתייחס אליו כאל אדם ידוע ומוכר. ישנן אפשרויות נוספות רבות להשלמה. לדוגמה: 'רבי שמ[עיה הרב]', והוא שמילא לאחר שמואל את תפקיד הגאון (ראה עליו: גיל, א"י, א, עמ' 542–543). אם נקבל שנמנע המכתב היה רב אחר מרב שמריה (ראה לעיל, בתחילת פרק־משנה זה, ב [2]), אפשר יהיה להשלים כאן: שמ[ריה] ולהציע שהוא היה נוכח במעמד, כשם שהוצעו הדברים בהתייחס לשמואל בן הושענא. ואף אם ההשלמה היא שמואל – הרי לעיל (סוף פרק־המשנה הקודם, ב [1]) הוצע לראות בו את שמואל בן הושענא ללא הוכחה נחרצת. ההצעה שכאן מובאת איפוא, לצד ההסתייגויות, כאפשרות סבירה.

20 כך היה בכל הפולמוסים המתועדים על הנהגת הישיבה בארץ ישראל. למערערים היתה עמדת מוצא לערעור: פולמוס בן מאיר והכוהנים. ראה: פליישר (לעיל, הערה 5), עמ' 375–385, והערתו של נ' וידר, 'לקטע החדש מספר המועדים לרב סעדיה גאון', ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 129–131. לדבריו, הוויכוח היה על מישורות אחרות בהנהגת הישיבה. אך גם לפי הצעותיו של וידר, מקום השלטון המוסלמי בעינו עומד; וראה את תשובתו של פליישר, שם, עמ' 132–133. כך עולה גם ממקרים נוספים: אישיהו בן אהרון וראש הגולה, ראה: גיל, א"י, א, עמ' 544 וההפניות שם; שלמה בן יהודה וצדוק הלוי, ובני שלמה הכהן ובני שויע, ראה: גיל, שם, עמ' 555–558; שלמה בן יהודה ונתן בן אברהם – גיל, שם, עמ' 562–583; דניאל בן עזריה ובני הכוהנים – גיל, שם, עמ' 588–592. אפשר להוסיף דוגמאות, אלא שלצורך הדגמת הטענה בדבר עמדת המוצא הבכירה של המערערים די במה שהובא.

וחנניה, בני יוסף הכהן, והרביעי לפי השערתנו דלעיל היה שמואל בן הושענא. אילו צלחה המזימה, היה המערער זוכה במישרת הגאון, מישרת האב שהתפנתה היתה נופלת בחלקו של רב שמריה ומישרת המערער שקודם לגאון יועדה לרב שמואל בן הושענא. להלן אעלה את ההשערה, שהמערער היה יאשיהו בן אהרון, מי שהיה לגאון בישיבת ארץ ישראל בשליש הראשון של המאה הי"א.

עוד שניים סייעו למערער במהלכו: [יוסף בן] מנחם הכהן (נספח, ע"ב, שורה 4) ו[שמואל] בן צמח (נספח, ע"א, שורה 33). יוסף בן מנחם בן אליהו הכהן היה ממשפחת 'ראשי הישיבה שלגולה'. עתה נתגלה על ידי מ' גיל, שמוצא המשפחה היה מסג' למאסה שבמגרב²¹. גם סבו של יוסף, אליהו, היה חבר בהנהגת הישיבה; שמו הוזכר בפרשת החלוקה של הנדבה הנכבדת לעניי רמלה ולחכמי הישיבה²². צאצאיו של יוסף בן מנחם בן אליהו שימשו בתפקידים שונים בראש ישיבת ארץ ישראל במשך למעלה ממאתיים שנה. יוסף כיהן בתפקיד אב בית דין בתקופת הגאונות של רב יאשיהו בן אהרון, לאחר פטירת רב חנניה בן יוסף הכהן. ובנו של יוסף, שלמה, היה גאון בשנת 1025, לתקופה קצרה מאוד²³. בעת ההתרחשות של פרשת הערער על גאונותו של שמואל הכהן היה יוסף דיין מטעם הישיבה הארץ ישראלית; ואף על פי כן הוא לקח חלק מכריע בהתארגנותה של קבוצת המערערים. שכן, שמואל ציין בדבריו שהמתין למחווה כלשהי מהם וזי"ש לא הגיע: 'ולא [מיוסף בית] דין בן רבי מנחם ולא מן הנסמכים לו והארכנו בה [=בהמתנה] אולי יכנעו בהנה המתעם [=שהנו אחר מיוסף] מחזק ידיהם' (נספח, ע"ב, שורות 3-5). יוסף הגיע אפוא למאבק ולו סיוע ממשי מקבוצת 'הנסמכים לו'. 'אדם רע מעללים' (נספח,

21 לפי דיווחשבון שמסר בהרצאה בעת קבלת פרס ויז'ניצר, מסמך זה הוא המשכו של TS NS 312.82 (גיל, א"י, ב, עמ' 8, מס' 3), והוא עתיד להתפרסם בקרוב עם שאר השלמות ותיקונים של גיל לספרו, א"י. בשורה 2 של הקטע החדש נרשם: 'שלמה בן יוסף הכהן סג' למאסי' בין גאוני ארץ ישראל, במקום המיועד לו. אני מודה לפרופ' גיל על שאפשר לי לבחון את התעודה קודם לפרסומה. לפי ממצא זה כדאית בחינה מחודשת של משלוח מגילת אביתר דווקא לפרחון הכהן הדיין בן יהודה למדינת סג' למאסה, 'ליתנה אצלו להיות לזכרון לפרסומי ניסא דקודשא בריך עם בני אהרן הכהנים' (ראה עליו: גיל, א"י, ג, עמ' 391-392, 413; ולהלן, הערות 39, 43), וכן של קשרי המשפחה של הדורות המאוחרים במשפחת הכהנים הסג' למאסית שפעלה בפסטאט (עליהם, ראה: גיל, א"י, א, עמ' 223).

22 TS NS 257.75 (לעיל, הערה 3), שורה 11: 'לו [] במושב אב [] אליה [] ולא לעניי'; שורה 16: 'זר' דונש תקראהו שלום וגם לר' [] שלום יירב ורבנא אליה []' [בכך שונה קריאתי מקריאות קודמות]. בנו הוא אפוא מנחם בן אליה, כרשום אצל: גיל, א"י, ב, עמ' 9-10. ראה לאחרונה: מ' הירשמן, 'שער הכוהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 224-225.

23 למשפחה זו ראה: גיל, א"י, א, עמ' 539-543 (לשכרים ממכתב נוסף של מצליח הכהן, איש המאה הי"ב, ובו רישום היחסין, ראה: TS AS 206.245, 272); שלמה: גיל, שם, עמ' 546-547; בני המשפחה האחרים בגאונות: גיל, שם, עמ' 598-606, 615-626; מאן, היהודים, א, עמ' 196-197, 220-226; שם, ב, עמ' 467-470. וראה להלן, הערות 38-48.

ע"א, שורות 32–33) היה ככל הנראה [שמואל] בן צמח החזן מרמלה, לימים סופר הישיבה²⁴. הוא עלה עם קבוצת המערערים מרמלה לירושלים כדי להכריז על המינויים החדשים בהנהגת הישיבה הארץ ישראלית.

בשולי האיגרת נזכר אדם נוסף, אברהם הלוי החבר, כדי לשמש דוגמה למי שהתעטף בתואר שלא הגיע לו או למי שערער על הנהגת הכוהנים. למרות שאברהם זה היה ראוי לעונש, הוא הצליח להיפטר מעונשו, כדברי מחבר האיגרת: 'להיות לו ללמוד ממעשה שהיה בר' א[ברהם] הלוי החבר שנפטר מן הדינים' (נספח, ע"ב, שוליים עליונים, שורות 4–5). לפי שעה לא נדע לאיזו פרשה ידועה התכוון מחבר האיגרת. 'אברהם הלוי החבר בסנהדרין גדולה בירבי שמעי' היה פעיל בתפקידו עוד בשנת 2599²⁵; זה הנזכר באיגרת וזה הפעיל עוד בשנת 995, יכולים להיות זהים מצד תקופת פעילותם, תוארם וקשריהם לממסד הישיבה.

3. פרשת הפולמוס

בפרשה, כפי שהיא מתוארת באיגרת, היו שלושה שלבים: הניסיון המוקדם לערער ותגובת הציבור בתקנה נגד המערער (נספח, ע"א, שורות 6–22); ההסלמה – פעילות המערערים במספר מישרים לשם הכרזה על צמרת הנהגה חדשה (נספח, ע"א, שורה 22 – ע"ב, שורה 13); הרגיעה – כישלון הניסיון של המערערים (נספח, ע"ב, שורה 13 – סוף). המערכה הגלויה נוהלה בשתי ערים: ברמלה ובירושלים, וכללה פנייה אל כמה קבוצות המצויות במקומות שונים: זקני רמלה, אישים בהנהגת הישיבה, הציבור הרחב ופקידי שלטון מוסלמים ברמות שונות.

המכתב יצא משמואל הגאון, ועל כן לא פורטו בו העילות לערעור על גאונותו. אך ייתכן שלא זו הסיבה היחידה לכך, שהרי אפילו בפרשה אחרת, שתועדה בפירוט, פרשת הפולמוס שבין שלמה בן יהודה לנתן בן אברהם, לא הרבו המערערים על גאונותו של שלמה לפרט את הסיבות והטענות שהביאו אותם לתמוך במערער. בשלב זה של הדיון אפשר רק לשער שהחזקת המישרות הבכירות בידי משפחה אחת במשך תקופה ארוכה עשויה היתה לעורר התנגדות דווקא בקרב בני הנהגת הישיבה, שהיו קרובים למישרות ההנהגה הבכירות ולא היו מסוגלים להגיע למישרת ראש הישיבה. בלא גיבוי ציבורי אי אפשר היה לצאת למערכה על הגאונות²⁶, ומכאן הסיבה לאומץ שאזר המערער. למרות

24 ראה להלן, לקראת סוף המאמר והערה 56.

25 'אברהם הלוי החבר בסנהדרין גדולה בירבי שמעי' חתם על מספר מסמכים: TS 12.474, TS 16.370 ואולי אף על TS 8.265. הקטע הראשון מתוארך בערך לשנת 984; השני מדמשק משנת 995 (ראה על השניים: M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, II, Tel Aviv – New York, 1981, pp. 279 [27], 370); והשלישי פורסם על ידי פרידמן, שם, עמ' 368–374. וראה הרשום להלן, בביאור למכתב, ע"ב, שוליים עליונים, שורה 5.

26 ראה בדוגמאות שצוינו לעיל, הערה 20.

תקנת הקהילות הראשונה ולמרות הקשיים שנתקל בהם המערער ברמלה – הוא המשיך במאבק, עלה לירושלים ופנה להכריז על ההנהגה החדשה של הישיבה.

הן המערער והן הגאון פנו בתחילה לאנשי רמלה ולזקניה. אין בכך פלא, שכן קהילת רמלה היתה הגדולה והעשירה בקהילות ארץ ישראל; נכבדי ציבור שגרו בארץ ישראל העדיפו לגור ברמלה, ואף ראשי הישיבה ישבו בה באורח תדיר. כך היה בזמן הקודם לפולמוס זה וכך אירע גם בתקופות המאוחרות לו²⁷. זקני רמלה כתבו את התקנה הראשונה, שנועדה להצר את צעדי של המערער ולפקח עליהם; ייתכן שניסו לפשר בין המתווכחים לאחר שהסתבר שהמערער המרה את תקנתם²⁸. שתי הקהילות, הבבלית והירושלמית, כתבו 'תקנות עברי והגרי בקיום הנתיבות שזכינו להם כסדר גאון' (נספח, ע"א, שורות 26–27); אחיו של הגאון זכה ככל הנראה לאישור תפקידו, אב בית הדין. שמואל הגאון הציג עובדה זו כעדות ברורה לתמיכה הציבורית בו, והוא התכוון לשלוח העתק מ'תקנות' אלה לרב ולזקנים במצרים, במועד סמוך.

בעוד שרמלה היתה מוקד הפעילות המעשית, ירושלים שימשה מוקד לפעילות הטקסית. הן המערערים והן הגאון עלו לירושלים כדי להכריז על המינויים לישיבת ארץ ישראל, כל קבוצה לפי מגמותיה. מעדויות רבות עולה, שהר הזיתים היה מקום ההכרזות הפומביות על הלוח וקביעת המועדות; שם הכריזו על תרומות נכבדות ונקבו בשמם של תורמים ופעילים לטובת הישיבה. בהתכנסות בהושענא רבה בהר הזיתים הכריזו על חרמות נגד הקראים ועל תוארי כבוד ומינויים מטעם הישיבה²⁹. לכן, לאחר שכל קבוצה הגדירה את כוחה ברמלה, היא יצאה לממש זאת במקום הראוי לכך, בהר הזיתים שבירושלים. כך היה כאשר לקבוצתו של המערער: 'ויעלו אל ירושלים עם אדם רע מעללים' (נספח, ע"א, שורה 32), וכך הוא כאשר לקבוצתו של הגאון: 'ונסור לעלות לירושלים ולהתפלל לפני אלהינו' (נספח, ע"ב, שורה 2). גם המפנה בפרשה, בעקבות סירובו של שמ[ואל] לסייע למערער, היה בפני הציבור בירושלים. ואף שמ[ואל] הכריז את החרם במעמד הציבור המתכנס שם (נספח, ע"ב, שורות 11–16).

27 לעיל, הערה 8; מאן, היהודים, א, עמ' 146–150, 155–158; גיל, א"י, א, עמ' 144–145, 453–455, 551–552, 566–567. הרבה מתעודות הישיבה נכתבו מרמלה.

28 'זקני רמלה' מופיעים כבר בתקופה קדומה ביחס, ראה התעודה הנוכרת לעיל, הערה 3, שורות 6, 10 (חלוקת התרומה הנכבדת). 'תקנה' היא הסדר בעניינים שונים. ראה לדוגמה: מאן, מקורות, א, עמ' 93, 103 (שורה 8); TS 18 J 5.6r, שורות 7, 18 (מ' בן ששון, 'בני המגרב וקשריהם לארץ ישראל במאות ט'–י"א', שלם, ה [תשמ"ז], נספח א, עמ' 80, 81); ULC Or. 1080 J 45r, שורה 20 (גיל, א"י, ב, עמ' 312); TS 20.104, שורה 28 (גיל, שם, עמ' 585); TS 13 J 30.5, שורה 1 (גיל, שם, עמ' 594); אך כמובן גם סדרים שבענייני דת. ראה: גיל, א"י, ב, עמ' 330, שורות 20–21. על ניסיונם להגביל את המערער ראה להלן, בנספח, ע"א, ההערה לשורה 10.

29 ח"ז הירשברג, 'ענייני הר הזיתים בתקופת הגאונים', ידיעות, יג (תש"ז), עמ' 156 ואילך. גיל, א"י, א, עמ' 461–462, 509–515; הירשמן (לעיל, הערה 22), עמ' 221–225.

חזית פעולה נוספת היתה חזית השלטון המוסלמי. באותה עת היתה רמלה נתונה למרות השבטים בני ג'ראח ומנהיגם אלמפריג אבן דעפל³⁰. לדברי שמואל, סיעתו פנתה ראשונה לעזרת השליט (נספח, ע"א, שורות 22–23). סמוך לאחר פנייתם שלחו מתנגדיו כתבים ובהם דברי השמצה על הגאון ועל סיעתו, דברים שעשויים היו לעורר את השלטון לתגובה נגד הגאון (נספח, ע"א, שורות 23–24). ככל הנראה פנו שוב אנשי סיעתו של שמואל הגאון אל השליטים, עתה לרמה הגבוהה יותר, אל 'המלך' והשרים (נספח, ע"ב, שורות 8–9); אם אמנם 'מלך' הוא כפשוטו, כי אז אנשי סיעת הגאון הפעילו את חבורת ידידיהם הקרובה אל השלטון הפאטמי במצרים (בימי אלחאכם אך קודם לגזירות). אלא שצו השלטון לא הוזקק, והמערער בארץ ישראל פעל לפי ראות עיניו. בני סיעתו של המערער פנו עתה אל 'המשפין', המפקחים בירושלים – אולי המפקחים על ביטחון העיר ובכלל זה על מעמד ההתכנסות בהר הזיתים – ושיחדו אותם, כדי שהמערער יוכל להכריז על עצמו גאון במעמד ציבור בהר הזיתים (נספח, ע"ב, שורות 10–13). לפי הרשום כאן, נזקף כאמור לזכותו של שמ[ואל בן הושענא] השיבוש האחרון של מהלך העניינים. הוא מתואר כמהלך פנים קהילתי, ללא התערבות של השלטון.

פנייה אל השלטון המוסלמי אינה זרה במאבקים על גאונות ארץ ישראל, והיא מתועדת עוד קודם לתקופה הפאטמית, למן המחצית הראשונה של המאה ה'י'. בעת הפולמוס על הגאונות בתקופת אהרן בן מאיר, האשים רב סעדיה את בן מאיר שפעל 'בחזקתו בגבהו בכתבי השליט ונאלם פי העם ממחות בידו'³¹. במהלך המאה ה'י"א פנו יהודים לשלטונות בבקשה להתערב בפולמוסים פנימיים יהודיים מרמת הקהילה הקטנה ועד לרמת ההנהגה המרכזית, כמעשה שגרה³².

במרבית המקרים שבהם התערב השלטון המוסלמי בענייני ההנהגה היהודית הובהר במפורש כי יוזמי הפנייה היו הנכבדים היהודים. עובדה זו עולה בקנה אחד עם תפיסתו העקרונית של הממשל המוסלמי בנוגע לחירויות שניתנו למיעוטים הדתיים החסויים. מדוע איפוא פנו ראשי הציבור היהודי, כמעט דרך קבע, לשלטון המוסלמי בדרגותיו השונות על מנת להשיג הישגים פנים-יהודיים, כאשר כל צד מתווכח הצביע על עובדה זו כעובדה הראויה לגינוי?

חלק מן התשובה נעוץ במקור הסמכות של הנהגת היהודים במדינה הפאטמית ובמה שנבע ממקור סמכות זה: הישיבה הארץ ישראלית היתה מוסד הנהגה בעל מסורת עתיקה,

30 ראה: י' פרנקל, 'חדירתם של הבדוים לארץ-ישראל בתקופה הפאטמית (869–1096)', קתדרה, 11 (תשל"ט), עמ' 91–92; י' דרורי, 'סוגיות בקורות הפאטמים בסוריה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 75–77; גיל, א"י, א, עמ' 293–297, 303–307.

31 TS NS 194.92, שורות 2–3 (פליישר [לעיל, הערה 5], עמ' 379; והדיון: שם, עמ' 384–385). ייתכן כי קשרים אלה של בן מאיר מנעו את ראשי בבל מלפנות לשלטון בפרשת הוויכוח על הלוח (ראה: גיל, א"י, א, עמ' 465).

32 גויטיין, חברה (לעיל, הערה 17), ב, עמ' 395–407; גיל, א"י, א, עמ' 451–460; ולעיל, בהערה 20.

לצד היותה בית מדרש גבוה ובית דין גבוה. ראש הישיבה נתמנה לפי ייחוס משפחתו, על פי כושרו בעיון בהוראה ובפסק, וכתוצאה מאיזון עדין של מאבקי כוח בצמרת ההנהגה. אולם לאחר שנמנו היהודים וגמרו למנות את פלוני, צריך היה לקבל את אישור השלטון למינוי, שכן ראש הישיבה נתפס גם על ידי השלטונות המוסלמים כ'ראש היהודים במדינה הפאטמית'. אף הבאים מכוחו, פקידי הקהילות, הוגדרו כמי שבמקור סמכותם גם גיבוי השלטון. כיוון שלמינוי הבכיר ולעתים אף למינויים הזוטרים יותר ניתוספו אישורים שלאחר מעשה של הרשות המוסלמית, היו שסברו כי מישרתם באה מכוח השלטון המוסלמי ומסמכותו.³³

עתה, גם משבא מישור לערער על מישרה או על מינוי ומצא מהלכים לטענתו בקרב הציבור היהודי, עדיין חסר היה אישור של רשויות השלטון שיתן תוקף רשמי לרצון הציבור החפץ בו. כאמור, אישור זה היה אמנם לאחר מעשה, אך בלעדיו לא יכול היה המערער למלא את תפקידו. כוח השלטון, שהוא כוח הכפייה, נרכש באמצעות ממון או קשרים אישיים, והיה לעתים נוח להשגה יותר מאשר תמיכת הציבור היהודי; לכן, לא אחת הפכו מערערים את סדר האירועים ופנו קודם לרשויות השלטון ואחר כך למחנה היהודי פנימה.³⁴ בין כך ובין כך, הצורך התכוף לקבל אישורים מרשויות השלטון, למן הפקידות המקומית ועד לח'ליפה, הפך פניות אלה לעניין מרכזי בתפקודן של רשויות ההנהגה היהודית לדרגותיה.

הרבה מן הערעור והסחף בכושר ההנהגה של מוסדות האוטונומיה היהודיים בח'ליפיות העבאסית והפאטמית קשורים באפשרויות להכריע מאבקים באמצעות רשויות השלטון המוסלמי. להשגת מינויים בכירים בישיבת ארץ ישראל צריך היה לקבל את אישורם של מוסדות השלטון המרכזיים במצרים. למשימות אלה נרתמו יהודים יושבי פסטאט וקאהיר, שהיו מקורבים לשלטון וסמוכים לחצר ולפקידיה. תלותה של ההנהגה הארץ ישראלית בשדולה היהודית בפסטאט ובקאהיר מתבטאת בעשרות מכתבים שנשלחו מארץ ישראל למצרים. לעומת זאת, מוסדות הדין ופקידות הקהילות במצרים היו כפופים מבחינה רשמית להנהגת הישיבה בארץ ישראל. היתה איפוא תלות הדדית בין ישיבת ארץ ישראל לבית הקהילות במצרים.³⁵

בדיון אחר הדגשנו את המקום הבולט שתפסו המהגרים המגרים במערכות ההנהגה במצרים ובארץ ישראל. והדברים הרחיקו עד כדי כך, שהם התארגנו לפעול למינוי בני המגרב למישורות הבכירות בהנהגת ארץ ישראל ואפילו לבכירה שבה, למישורת

33 סיכום והפניות: גיל, א"י, א, עמ' 419–434.

34 ראה על התופעה: גיל, שם; גויטיין, היישוב (לעיל, הערה 3), עמ' 52–53; הנ"ל, חברה (לעיל, הערה 17), עמ' 1–2, 15–17, 27–28, 402–407; S.M. Stern, *Fatimid Decrees*, London 1964; pp. 4–5, 12–14, 23–34, 91–102; idem, 'A Petition to the Fatimid Caliph Al-Mustanshir Concerning a Conflict within the Jewish Community', *REJ*, CLVIII (1969), pp. 207–209, 212–214.

35 גיל, שם.

הגאונות. ואמנם, בראשית המאה הי"א כיהנו שלושה גאונים שמוצאם מן המגרב: רב שמעיה גאון, רב שלמה הכהן בן יוסף אב בית דין בן מנחם ורב שלמה בן יהודה פאסי. גם המערער על גאונותו של שלמה בן יהודה, נתן בן אברהם, היה קשור בקבוצת הלחץ המגרבית בזכות לימודיו הממושכים בבית המדרש בקירואן³⁶. קבוצת המגרים יושבי מצרים היתה עשויה לתמוך בסיעת המערערים על גאונותו של שמואל הכהן בן יוסף, משתי סיבות: (א) אחד מראשי סיעה זו, לפי הצעתנו, היה אביו של שלמה הכהן סג'למאסי – יוסף הכהן בן מנחם; (ב) אישיות רבת השפעה מקהל הבבלים במצרים, שמריה בן אלחנן, עשוי היה לזכות במינוי בכיר – אב הישיבה – אילו נספח על חבורת המערערים. לפיכך, לאחר ששמואל הכהן הצליח לאתר את שלושת מוקדי הבעיה בארץ ישראל – התומכים ברמלה, התומכים בירושלים ורשויות השלטון המוסלמי בארץ ישראל – הוא נפנה להבטיח את עצמו מפני התמיכה האפשרית במערערים שעלולה היתה להגיע ממצרים. וזאת, למרות העובדה שקשריו של שמואל עם נמען האיגרת לא היו הדוקים, שכן הוא מתלונן בפתח דבריו כי מכתביו לא זכו למענה (נספח, ע"א, שורות 1–6). ואמנם, מן העדויות המצויות עד עתה על פעילותו הציבורית של רב שמריה עולה, שעיקר קשריו היו עם ישיבת פומבדיתא ותחום פעולתו במצרים היה העדה הבבליית. רב שמריה תפס מקום מרכזי גם בקשר התכופ של קהילות המגרב עם ישיבות בבל³⁷.

ג. 'כוהני אפריקי המתפרצים'

אני מבקש להציע, בלשון שמא, לצרף לפרשה זו או לספיחיה סדרה של השערות הכרוכה בסוגיה תמוהה מִשְׁנִים. באמצעות השערות אלה אנסה להצביע על בבל כעל מוקד פעילות נוסף בניסיון להתמודד עם פלג מסיעת המערערים שהתחזק בראשית המאה הי"א. הכוונה לבית הכוהנים, שאחד מבניו, [יוסף] בן מנחם [בית] דין, היה מעורב בפרשה זו. כמוזכר לעיל, מתעודת גניזה חדשה, המתפרסמת על ידי מ' גיל, עולה שמוצאו של בית הכוהנים האמור, שמצאצאיו כיהנו כגאונים בארץ ישראל במאה הי"א שלמה בן יוסף (1025), אליהו בן שלמה (1062–1083), ואביתר (1083 – לפני 4 בנובמבר 1112), היה מן המגרב³⁸. מן התעודה המתפרסמת כאן מסתבר, כי [יוסף] בן מנחם נמנה עם ראשיו של מחנה המתנגדים לגאונות של שמואל בן יוסף הכהן. אחד הנימוקים שעשויים היו להישמע בערעור על גאונותו של שמואל היה הנימוק של פסול משפחה. נימוק זה היה מקובל

36 מגרים במצרים: בן ששון (לעיל, הערה 28), פרק ג: שמעיה – גיל, א"י, א, עמ' 542–543: שלמה הכהן – לעיל, הערה 21: שלמה בן יהודה – גיל, א"י, א, עמ' 549–550: נתן בן אברהם תלמיד במגרב – שם, עמ' 562–564 (קשרי אביו למגרים, ראה התעודה TS 18 J 5.6r [לעיל, הערה 28]).

37 פעילותו של שמריה כתפקיד ראש הבבלים ומקשר, ראה ההפניות לעיל, בהערה 15. קשריו עם ישיבת ארץ ישראל בתוקף סמכותה על יהודי מצרים, ראה: גיל, א"י, א, עמ' 472. ציטת אפשרי שלו לאחר שהחרים הגאון שמואל בן יוסף הכהן, ראה לעיל, הערה 13, והדברים שלידה.

38 לעיל, הערה 21.

בסכסוכים על עמדות הנהגה והוא נתפס בחומרה רבה כאשר הופנה למי שעדיפותו נשענת בחלקה על ייחוס המשפחה שלו ככהן³⁹. יוסף הכהן בן מנחם עשוי היה להציג אלטרנטיבה מיוחסת כדבעי לשמואל הכהן הארץ ישראלי, מה גם שמשפחתו של יוסף היתה מזה שלושה דורות לפחות בעמדות הנהגה בארץ ישראל⁴⁰.

שני מקורות ידועים מכבר, שאינם מן הגניזה, הקשורים לרב הא"י, מצטרפים זה לזה מצד עניינם: 'אגרת אשר שלח רבינו הא"י הגאון זצ"ל לכהני אפריקי שהיו מתפרצים ביותר'⁴¹, ומעשה ברב הא"י וברב אביתר שהיו בירושלים. בהמשכו של המעשה מובא סיפור ההקפות בהר הזיתים שהיה רב הא"י מקיף את ההר עם אליהו הנביא. לדברי האגדה, אליהו אמר לרב הא"י:

ראה כל הכהנים שאתה רואה מלוכשים מעילים והולכים בגאות אין שום אחד מזרע אהרן רק אחד שהוא הולך אחר כולם שנבזה הוא להם והוא נמאס בעיניהם והולך בכגדים רעים, ואינו

39 נימוקי פסול משפחה בפולמוסים על הגאונות, ראה: גיל, א"י, א, עמ' 537–538, 576–583 (הייחוס לבוסתנאי של משפחות בית דוד בארץ ישראל); שם, עמ' 741 (התאסלמות הרב יהודה בן יוסף ראש הסדר); וראה: שם, א, עמ' 578 (אשמת פריצות). במגילת אביתר מודגש הייחוס המעורער של בית ראש הגולה לעומת ייחוסם הנצחי של הכהנים, וכך הוא במהלך אותו פולמוס. ראה: גיל, שם, עמ' 622–624; גיל, א"י, ג, עמ' 391–413 וההפניות השונות שם. נימוק דומה נכתב כבר ברבע הראשון של המאה ה"א על ידי יהושע הכהן בן יאיר, במכתב המתאר את התנשאותו של מי שטען לייחוס לבית דוד; ראה: TS 20.94v (מאן, היהודים, א, עמ' 172–174; גיל, א"י, ב, עמ' 37–40) [לפי המשקל הניתן באגרת לטיעון הייחוס הכהני, ראוי ליחסה לתקופת כהונתו של שמואל בן יוסף הכהן דידן או לזקנו של אביתר, שלמה הכהן סג'למאס'י]. לטיעון שכנגד, שלפי שעה לא נקבע זמן חיבורו, ראה: נ' וידר, 'שלוש דרשות לתענית גשמים מן הגניזה – שתיים בארמית גלילית', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 40–45, 55–59. וראה לעיל, הערות 12, 21, ולהלן הערה 43.

40 ראה לעיל, הערות 22–23. העובדה שיוסף אינו מכונה כוהן באגרת שלפנינו אינה צריכה להפגיע: ראשית, כינוי מקוצר מצוי הרבה במכתבים, ואף באגרת זו חסך הכותב לעתים ולא כתב את שמם המלא של האנשים השונים (ראה לדוגמה: ע"ב, שורה 12); שנית, מכיוון שיתכן שחלק מן הפולמוס היה סביב שאלת כשרות כהונתם של שמואל ומשפחתו, 'חסך' שמואל מבעלי הריב את ההכרה בתואר שרצו להכות בו (לעיל, הערה 39, ולהלן, הערה 44).

41 ב"מ ליון, 'אגרת רבינו האי גאון לכהני אפריקי', גנזי קדם, ד (תר"ץ), עמ' 51–56. וראה: ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 121–123, שהביא פרשה זו אגב הדיון בפולמוס הרבני-הקראי. לקשר בין האגרת לאגדה, אך בכיוון פיתרון אחר, ראה: מ' בן ששון, 'חברה והנהגה בקהילות ישראל באפריקה-הצפונית בימי הביניים: קירואן 800–1057', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, א, עמ' 120–127. הזיהוי סג'למאסא כאפריקי אינו פשוט. המונח 'אפריקי' במקורות העבריים מציין בתקופה זו בדרך כלל את קירואן ואיזור תוניסיה דהיום. ראה לדוגמה: אברמסון, במרכזים, עמ' 16; הנ"ל, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 100; הנ"ל, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' כ. אך ייתכן לייחס מונח זה גם לכלל המגרב. ראה לדוגמה: גיל, א"י, ג, עמ' 317 (שורה 12); שו"ת מהר"ם, דפוס פראג (מהדורת מ"א בלוד), בודפשט תרנ"ה, עמ' 193, סי' צט; L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, pp. 29–31

חפץ בכבוד ומשים עצמו כמי שאינו, והוא חיגר ברגלו אחת ומצד אחד חסר עין... זהו כהן אמת מזרע אהרן⁴².

כבר ח"י בורנשטיין הכתיר מסורת מאוחרת זו 'מהתלה שנונה', אך בנשימה אחת ציין כי היא נכתבה כמענה למגילת אביתר, ויש בה 'לעג שנון אשר כוננו בני כת אחת נגד כת אחרת שנואת נפשה'. רב האיי גאון נבחר להיות המייצג של האלטרנטיבה האיכותית לייחוס הכהנים המזויף. לדעת בורנשטיין, רב האיי נבחר לגלם את הדמות החילופית משום שהיה בעל ייחוס נכבד, 'נצר מגזע ראש הגולה', ומשום ש'תהלתו מלאה הארץ'. אפשרות אחרת: רב האיי סימל את הגאונות בתפארתה, ולכן בחרו להציג אותו כתשובה הנאותה לבני משפחת אביתר. בין כך ובין כך, אגדה זו משמרת ביקורת חריפה בשמו של רב האיי על בית הכהנים של אביתר, בית הכהנים המגריים⁴³.

האיגרת ששלח רב האיי 'לכהני אפריקי המתפרצים' מורכבת מעשרים וארבעה בתים המסודרים בסדר אלפביתי. שני הבתים האחרונים מבארים את הדרך הראויה להתנהגות, ואילו עשרים ושניים הבתים הראשונים מפרטים מידות ותכונות שליליות. תכונות אלה מעידות לפי כותב האיגרת על פגם מהותי בייחוס הכהן. לפי דברי האיגרת משמע, כי 'כהני אפריקי המתפרצים' כמו מעידים על עצמם במעשיהם הלא-מוסריים שיש בהם פסול משפחה.

עוד קודם לגילוייה של פרשת הפולמוס של המתנגדים לשמואל בן יוסף הכהן הצענו, שבעל האגדה על רב האיי במעמד הר הזיתים הכיר את יחסו של רב האיי לבית הכהנים מתוך האיגרת האמורה. עתה אפשר להצביע על קשר איתן יותר: בשני המקורות הביקורת הופנתה אל הכהנים המגריים; כך הוא בכותרת האיגרת וכך הוא בציון שם הגאון באגדה, אביתר הכהן בן למשפחה הסג'למאסית. בני המשפחה הכהנית המגריית היו מעורבים בפולמוסים שונים נגד הגאונים בארץ ישראל. שניים מן המאבקים התרחשו בתקופה שבה פעל רב האיי גאון: יוסף בן מנחם הכהן היה מראשי המחנה שפעל נגד שמואל בן יוסף; יוסף ואליהו בני שלמה הכהן פעלו נגד שלמה בן יהודה. שני בתים באיגרתו של רב האיי, שבהם הוא שלל לחלוטין את הייחוס הכהני של המתפרצים, מתאימים דווקא לפולמוס שבו עזר בן למשפחת הכהנים המגריים לערער על גאונותו של בן למשפחת הכהנים הארץ ישראליים:

כל כהן דורש אחר נסתרות ובודק אחרי משפחות ורוצה לפסול שאר אחיו הכהנים בידוע

42 ספר חסידים, מהדורת י' וויסנעצקי וי' פרימאנו, פרנקפורט ע"נ מין תרפ"ד, עמ' 169, סי' תרל; על ההיבטים המשיחיים שבסיפור, ראה: הירשמן (לעיל, הערה 22), עמ' 223 (ושם, בעמ' 219–221, תיאור ההתכנסות בהושענא רבה).

43 ח"י בורנשטיין, 'מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר בקביעת שנות ד"א תרפ"ב–תרפ"ד', ספר היובל לנ' סוקולוב, ורשה 1904, עמ' 175–176; מסכת הטיעונים העקרוניים, ראה לעיל, הערות 21, 39.

שאינו כהן כל עיקר ומה שהוחזקו אבותיו בכהונה בשקר הוחזקו... כל כהן הולך אחרי מחלוקות וחולק על דברי חבורה בידוע שאינו מזרע אהרן הכהן⁴⁴.

[יוסף] בן מנחם [בית] דין היה מן החולקים על 'אחיו הכהנים' בפולמוס על הגאונות בתקופת שמואל בן יוסף הכהן, והוא היה מן המערערים על גאון שהתמנה לתפקידו לעמוד בראש חבורת ארץ הצבי. הנוסח: 'בידוע שאינו מזרע אהרן', מזכיר את דברי רב האיי גאון משמו של אליהו הנביא בנוסח האגדה על התהלכה בהר הזיתים: 'אין שום אחד מזרע אהרן', ומשני המקומות עולה רמז לפסול מוחלט של הכהנים המגריים העומדים בראש הישיבה בארץ ישראל.

לפי הצעה זו, למרות ש[יוסף] בן מנחם עדיין לא מילא תפקיד מרכזי בהנהגת הישיבה, כדאי היה למקד את ההתקפה דווקא בו ובסיעתו, שכן טענה אפשרית שלהם על פסול המשפחה של כוהני ארץ ישראל, מחד גיסא, וקירבתם להנהגה מצד עמדת המשפחה מזה שלווה דורות ומצד כושר הפעולה של הקבוצה המגריית במצרים, מאידך גיסא, היו עלולות לאיים על גאונותו של שמואל בן יוסף הכהן⁴⁵. רב האיי עשוי היה לנקוט עמדה בזכות שמואל הכהן גאון בפולמוס זה בזכות הקשרים שנתקיימו ביניהם עוד מראשית תקופת כהונתו של שמואל הכהן. כזכור, במכתב ששיגרו לרב שמואל גאון בשנת 989 הציעו לו את עזרתם הן רב שרירא והן רב האיי. ועוד זאת, בפולמוס הזה היתה סכנה רבה גם לגאוני פומבדיתא. אילו הצליח המערער במעשהו הוא היה סוחף את רב שמריה למרות ישיבת ארץ ישראל, והלה היה פוסק מעזרתו החשובה לישיבת פומבדיתא⁴⁶.

ביקשנו לצרף את קטעי הידיעות על הפולמוס ועל המערבים בו כדי להסביר את עמדתו התקיפה של רב האיי גאון נגד הכהנים המגריים. עמדה זו נודעה לבני זמנו מתוך איגרתו על הכהנים, ועל יסודה נטווה האגדה בדבר פסול הכהנים בני משפחת אביתר. הצעה זו מתיישבת עם מוקד נוסף שעלול היה ליטול חלק בפרשת הוויכוח על הגאונות של שמואל הכהן, המוקד הבבלי. כשנמצא לשמואל גאון 'חפץ' (= צורך), הוא פנה גם לעזרת גאוני בבל כדי שייסעו לו במאבקו על הגאונות. כדאי היה לו לערב את רב האיי בסכסוך בגלל הסמכות שהיתה לרב האיי בין אנשי ירושלים ובקהילה הבבליית בפסטאט שבמצרים, שעל חשיבות תמיכתה עמדנו לעיל⁴⁷.

44 לוי (לעיל, הערה 41), עמ' 51-52; ההדגשות שלי – מב"ש. בכתב יד מינכן: 'וחולק על דברי חבירי', וכך הציע לוי שם, עמ' 52, הערה [א]. אלא שדווקא 'חבורה [= חבורת ארץ הצבי]' היא הקריאה הקשה. יצוין שרק בשני בתים אלה שלל הכותב לחלוטין את היותם כוהנים; בפסולי המשפחה האחרים הצביע על בעיות בנישואין, על כוהנים מבתיים שאינם מיוחסים, וכדומה.

45 הכהנים המגריים בהנהגת הישיבה, ראה: לעיל, הערות 22, 40; הקבוצה המגריית בפסטאט, ראה: לעיל, הערות 28, 36; על הבעיה שבזיהוי סג'למאסה באפריקי, ראה: לעיל, הערה 41.

46 מכתבים משנת 989, והצעתם לעזרה – ראה לעיל, הערה 9; פעילותו של רב שמריה לעזרת ישיבות בבל: לעיל, הערות 15, 16.

47 ראה בהערה הקודמת. על קשרים של רב האיי לארץ ישראל בתקופה מאוחרת לפרשה זו ראה: גיל, א"י, א, עמ' 554; ב, עמ' 93, שורה 13 ואילך (יחיה בן הגאון שלמה בן יהודה לומד תורה אצל רב האיי); על תקופת יאשיהו בן אהרן ראה: א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, א, מחברת

בחינה של הפולמוסים על הגאונות בארץ ישראל מלמדת שההתמודדויות היו במוקדים דומים: רמלה, ירושלים ומצרים. יש קווי דימיון אף בדרכי הפעולה בחזיתות המאבק השונות: גיוס תומכים תמורת קידום במינוי, פנייה לרשויות שלטון מוסלמיות, השמצות נוקבות הנוגעות בייחוס משפחה ובשחיתות קיצונית. הפולמוסים המאוחרים יותר, דוגמת פולמוס שלמה בן יהודה עם נתן בן אברהם או דניאל בן עזריה עם בית הכוהנים המגריבים, משופעים ביותר בפרטים לעומת הפולמוסים הראשונים: בן מאיר עם הכוהנים או הפולמוס שנידון כאן. ההקבלה ביסודות המרכזיים מובנת על רקע היציבות העקרונית של מסגרות החיים הציבוריים בתקופתנו, הן בחברה המוסלמית והן בחברה היהודית. יציבות זו ראויה להדגש מיוחד, שכן ברקעה עמד חוסר יציבות מתמשך בתנאי הביטחון הפיסי. אך תופעה זו מוכרת מתנאי חיים במקומות שונים בעולם של ימי הביניים: שמרנות מסגרתית בעולם של אירועים דינאמיים. ולכן, גם מי שהשכיל לאגור לעצמו כוח, לא ביקש לִבְנוֹת ממנו מסגרות הנהגה חילופיות. המערער ביקש לרשת את מסגרת ההנהגה הקיימת כמות שהיא⁴⁸.

ד. סוף דבר

רב שמואל ורב חנניה אחיו נשארו על מכונם, וייתכן כי אף אח נוסף שלהם זכה במישרה בכירה בקהילת טבריה⁴⁹, אך ספחי פרשת הפולמוס על הגאונות במפנה המאות ה'–ה"א מלווים את מוסדות ההנהגה של ארץ ישראל לפחות עד לסוף הרבע הראשון של המאה ה"א.

נראה שהושגה פשרה ששיקפה את מאזן הכוחות בסיום ההתמודדות, וזו הסיבה שמישרות הגאון ואב בית הדין נשארו בידי משפחת הכוהנים הוותיקה עד לפטירת האחים רב שמואל ורב חנניה. השארתו של רב חנניה במישרת אב בית דין גם בתקופת הגאונים שאחריו, רב שמעיה ורב יאשיהו, היא הרומזת לאפשרות שהיה הסכם בנידון. היה זה כפי הנראה הסכם בין סיעות מנוגדות, שכן לכתחילה היה צפוי שיירש את כס אחיו בגאונות או לחילופין שיוודח ממישרתו, לאחר שאבדה התמיכה במשפחת הכוהנים הארץ ישראלים. הסכם שנחתם מראש בין מתווכחים בעלי עוצמה, דוגמת הסכמים אחרים

רביעית, ברלין תרמ"ז, עמ' 29, סי' סד (מרב האי גאון לקאבס, שנת 1016: 'שאלה זו באה לפנינו מקץ ימים מען[טים] מהחכמים החברים שבירושלים... וכה אמרו בשאלה... וכך פרשנו להם בתשובה').

48 ראה: בן ששון (לעיל, הערה 41), א, עמ' 283–316, וההפניות שם.

49 בנו של יוסף הכהן גאון במישרה בכירה בטבריה ראה: TS 20.97, שורות 19–26 (גיל, א"י, ב, עמ' 34–33). אולי הוא אברהם הכהן בן יוסף גאון המוזכר ב-ENA 223.2, שורות 4–6: 'תאליף [=חיבור] ר' אברהם הכהן ה[צער] בחבורת סנהדרין גדולה בן [כג] מרג' יוסף ראש ישיבת ארץ ישראל[אל] נְע' (מאן, היהודים, ב, עמ' 61), והוא מחבר השורות הבאות, הקשות לקריאה, בדף זה ובדף 4.

בתקופת הגאונים על החזקת מישרות בידי בני סיעות מנוגדות, אחד בצד זולתו, עשוי היה להקנות שקט יחסי בהנהגה, תמורת הבטחה להורשה מסודרת של מישרת הגאון למועמד מוסכם מראש לפי ההתחייבויות השונות. כך יכול היה הגאון שמואל להחזיק במישרתו ולדחוק את מתנגדיו מעמדות בכירות למשך תקופת כהונתו, ולצאת מנצח במאבק זה. אך הערעור על הנהגת משפחתו לא היה שיגיון שולי של אנשים חסרי חשיבות, ולכן נוכל לראות את מניעת מישרת הגאון מאחיו כמוסכמת מראש, מתוך הערכה מחושבת של כוח המתנגדים. רב חנניה, 'אב בית דין שלכל ישראל', נשאר איפוא בכהונתו ולא הועבר מעמדות הכוח שנלוו אליה. הוא היה מעורה בענייני הציבור בארץ ובקהילות הסמוכות לה בחלב ובפסטאט, ועסק בארגון המגבית לישיבה, כפי שמשמע מאיגרתם של אנשי סיציליה שנשלחה אליו⁵⁰.

שני המועמדים לשיתוף פעולה עם המערער היו כאמור שמריה, שהובטח לו תפקיד האב, ושמואל, שהובטח לו תפקיד השלישי. שניהם נשאו תארים אלה בתקופה שלאחר פטירתו של שמואל בן יוסף הגאון. לפי שעה אין בידינו התאריך שבו זכו בתארים. אך לפי הצעתנו דלעיל, ששמואל בן הושענא היה הגורם לעצירת הסחף באותם האירועים, כי אז סביר שנעשה מאמץ להקנות לו את התואר שוויתר עליו מתוך נאמנותו לבית הכוהנים הארץ ישראליים. ייתכן איפוא, ששמואל זכה בתואר 'שלישי', כתוצאה מעמדתו בפרשה זו, עוד בחייו רב שמואל הכהן גאון וקודם לשנת 1004⁵¹.

המערער הציע לרב שמריה את מישרת אב בית דין בתבורת ארץ הצבי (נספח, ע"ב, שורות 11–13). אך כל עוד חי רב חנניה בן יוסף הכהן, מילא הוא את מישרת אב בית הדין, ועוד בשנת 1007 ישב חנניה בראש בית דין במצרים, בתוקף תפקידו בישיבת ארץ ישראל⁵². למרות שרב שמריה לא התמנה לאב בית דין קודם לשנת 1007, הוא שינה את נאמנותו לכבל, והפך להיות קשור באורח רשמי בישיבת ארץ ישראל עוד קודם לשנת 1007. הדבר אירע מספר שנים לא רב לפני שנת 1006. שכן במכתב משנת 1006 כתב רב

50 פעילותו של רב חנניה: גיל, א"י, א, עמ' 542–544; מאן, היהודים, עמ' 440; רב חנניה בארץ ישראל: TS 20.97 (לעיל, הערה קודמת), ובשורה 1 הכינוי: 'אב בית דין שלכל ישראל' (באשר ל- TS 28.18, שורות 44–45, ואולי גם שורה 5 [גיל, שם, עמ' 62–64, וראה הסברו לשורות אלה], קשה להניח שמדובר בחנניה, שכן יוסף הכהן מוזכר שם בתואר ראש הוועד). בפסטאט: TS 12.427r, שורה 12 (גיל, א"י, ב, עמ' 27–28; הדחת שוחטים בפסטאט באיגרת חרם מירושלים); MOSSERI Ia 5 (= L 134) (מאן, היהודים, ב, עמ' 440, מסמך בבית דין משנת 1007); סיציליה: ENA 4009.4, ע"ב (גיל, א"י, ב, עמ' 75–76); קשריו לחלב באים לידי ביטוי בשיריו של עלון בן אברהם: I. Davidson, 'Poetic Fragments from the Genizah', *JQR*, TS Loan (Misc.35): 9. [1911/1912], pp. 227–231, II, ושם עמ' 231 הכינוי 'אב בית דין שלכל ישראל'. שניים משלושה השירים מתייחסים למעורבות ציבורית של רב חנניה: (א) פסיקה שלא כדין בענייני שחיטה; מצפים לחרם של חנניה; (ב) ערעור על חנניה; מתבקשת תגובתו; (ג) שבח סתמי עם תקווה למיגור אויביו.

51 שמואל, לעיל הערה 15, ושם ההפניה לאזכורו כשלישי; עצירת הסחף: לעיל, הערות 18–19.

52 MOSSERI Ia 5 (לעיל, הערה 50); אין כל ראיה שהמכתב מסיציליה (לעיל, הערה 50) נכתב בשנת 1020 בערך. ולפיכך, לפי שעה נוכל לקבוע רק שחנניה נפטר לאחר שנת 1007.

האיי גאון כי רב שמריה חדל מלהעביר את האיגרות הנשלחות מן המגרב לשיבות בבל בגלל ש'נספח על חבורת ארץ [הצבי]'⁵³.

עתה, על רקע המאורעות המתוארים באיגרת החדשה, ייתכן שנוכל להסביר שינוי זה של רב שמריה ואת המעבר לחבורת ארץ הצבי. סביר שרב שמריה נכנס בעול הישיבה הארץ ישראלית לאחר שנפטר רב שמואל הכהן ראש הישיבה, ומי שהתחייב בזמנו למנותו אב בית דין מילא כלפיו את ההתחייבות הישנה, לפחות בחלקה. וכך, למרות שרב שמריה לא היה לאב הישיבה הירושלמית מיד לאחר האירועים שתוארו ואף לא לאחר פטירת שמואל הכהן, לפחות לא קודם לשנת 1007, הוא עמד בראש המערכת השיפוטית במצרים, מערכת הכפופה באורח רשמי ותפקודי להנהגת הישיבה הארץ ישראלית. הגאון הארץ ישראלי מינה את שמריה לתפקיד הבכיר שבמערכת השיפוט במצרים, והקנה לו ככל הנראה את התואר שבו כונו אבות הישיבה – 'אב בית דין של כל ישראל'.

בעוד שתאריך המעבר של רב שמריה לשיבת ארץ ישראל קדם לפטירתו של רב חנניה בן יוסף הכהן ולשנת 1007, ייתכן שבהענקת התואר החשוב ובמינוי בפועל המתינו עד לפטירת רב חנניה. מן הנתונים המצויים עתה לפנינו יקשה להכריע בסוגיה זו. בכל האמור אין לשלול לחלוטין אפשרות שהיתה תקופה קצרה שבה מילא רב שמריה בפועל את תפקיד האב בשיבת ארץ ישראל.

שתי עובדות התבררו בעניינו של רב שמריה בפרשה זו: (א) בשלבים הראשונים של הפולמוס התכוון המערער להעמיד את רב שמריה בתפקיד אב הישיבה ולא רק כתואר של כבוד הנטול כל משמעות מעשית; (ב) בשלב מאוחר יותר זכתה אמנם הנהגת ארץ ישראל בתמיכתו של רב שמריה, המנהיג המקובל של שתי העדות בפסטאט⁵⁴.

53 TS 20.100 + TS 10 G 5.8, שורה 31 (אברמסון, במרכזים, עמ' 97; וראה: גיל, א"י, עמ' 473, הערה 795; בן ששון [לעיל, הערה 28], הערה 72). גם אלחנן היה קשור בישיבה הארץ ישראלית, ראה: גיל, שם, עמ' 475.

54 גיל, שם, עמ' 475 הציע, שלתוספת 'של כל ישראל' בתיאורו של רב שמריה אין כל משמעות ריאלי. ודאי שכוונת המערער היתה להקנות לשמריה תואר וסמכות ריאליים (ראה לעיל, הערות 15–17). אם אמנם זכה בכך לבסוף אין לדעת לפי שעה, אך בקשת אלחנן מהגאון יאשיהו בן אהרון היתה 'לבל יחדש דבר עד אשר יקבנו בשם אבות': MS Heidelberg HEB 10 r, שורות 2–7 (גיל, א"י, ב, עמ' 44–45; מכתב מחודש פברואר שנת 1021), והאזכור החוזר של התואר אב בית דין של כל ישראל שהוצמד לשמו של רב שמריה (TS 12.43 [גויטיין] [לעיל, הערה 15], עמ' 27; אברמסון, במרכזים, עמ' 170–171; [171–170]; TS Loan [Misc.35] אברמסון, שם, עמ' 109; PER 136; H [ש' אסף, 'שטרות עתיקים מן הגניזה', תרביץ, ט (תרצ"ח), עמ' 199]; TS 16.34 [אברמסון, שם, עמ' 116]; J. Mann, 'The Responsa of Babylonian Geonim as a Source of' TS 12.193; [116]; [Jewish History], JQR, VII (1917), p. 344; TS NS 298.25 [אברמסון, שם, עמ' 82]. גם חנניה הכהן [לעיל, הערה 50], וצדוק הלוי שכהן כאב הישיבה הארץ ישראלית בתקופת שלמה בן יהודה [ראה: גיל, א"י, א, עמ' 326–327 וההפניות], וכן נתן בן אברהם [ראה: שם, עמ' 562–571], מכונים 'אב בית דין של כל ישראל'. תארים אלה למי שמילאו תפקיד אב בית דין בישיבה, המצטרפים לכוונת המערער, הם המחייבים להמתין בהסקת מסקנה באשר למשמעות הריאלי של תוארו של רב שמריה.

הנתונים הבאים במאמר, המצטרפים לעדויות הידועות מכבר, מבהירים מספר נקודות שנשארו

שני אנשים נוספים מסיעת המערער היו [יוסף] בן מנחם [ושמואל] בן צמח. יוסף בן מנחם הכהן שימש אב בית דין של הישיבה בזמן כהונתו של יאשיהו בן אהרון, בתקופה שבין פטירת רב חנניה אב בית דין לבין כהונת צדוק הלוי בתפקיד האב⁵⁵. שמואל הסופר בן צמח החזן היה מקורב לבני הכהנים המגריים. הוא שימש סופר הישיבה הארץ ישראלית בתקופת כהונתו של יאשיהו בן אהרון. מסמכים ומכתבים מקולמוסו מצויים בידינו מן השליש הראשון של המאה ה"א. משהתדרדר מצבו הכלכלי והוא נזקק למכתב המלצה לקהילות ישראל שבמצרים, תיאר אותו נכדו של יוסף הכהן המגרי בן מנחם כדלהלן: 'בעניין מר שמואל בן צמח חזן נ"ע הידוע בן לאדקי כי הוא ידוע מעודו במעשים נאים ובעל תורה ואוהב תורה וסופר שער שלנו הוא ואצלינו ובמושבינו ונתננו לו מושב אצלינו במדינת רמלה וישב עד עתה'⁵⁶.

העובדה שפרעון ההתחייבויות למסייעים למערער בא בתקופת כהונתו של יאשיהו בן אהרון גאון, עשויה לרמוז שהמערער בימי הגאון שמואל בן יוסף הכהן היה יאשיהו בן

טעונות חיזוק במאמרו של מ' כהן (M. R. Cohen, 'Administrative Relations between Palestine and Egyptian Jewry during the Fatimid Period', in: A. Cohen and G. Baer [eds.], *Egypt and Palestine – A Millennium of Association (868–1984)*, Jerusalem 1984, pp. 121–123). כפי שצוין לעיל, עוד כשעמד שמריה בראש עדת הבבלים בפסטאט הוא שיתף פעולה עם שמואל בן יוסף הכהן גאון, בהחרמת המתנגד ליוסף אבן אביתור (לעיל, הערה 13); לאחר מכן, כמפורש באיגרתו של רב האיי גאון, רב שמריה 'נספח על חבורת ארץ הצב' (לעיל, הערה 52). התמונה העולה מעדויות אלה הצביעה על אופי יחסי של רב שמריה עם ארץ ישראל. קטעי עדויות אלה זוכים עתה לתיעוד המסביר את נסיבות ההיספחות לישיבת ארץ ישראל וקבלת התואר 'אב בית דין', שאינו ניסיון לייסד גאונות במצרים אלא דווקא עדות לשיתוף הפעולה ההדוק עם ההנהגה בארץ ישראל. בין כך ובין כך, הסיבות שהציע כהן לעובדה שלא נוצר קרע בין שמריה לבין ישיבת ארץ ישראל על רקע פעולותיו בפסטאט, הן המונחות ביסוד הקשרים הטובים שביניהם עוד קודם לפרשה זו, והן שהביאו את שני הצדדים בפולמוס לנסות ולחזור אחר רב שמריה בעת המשבר על הגאונות.

55 על משפחתו הרחבתי לעיל, הערות 15, 21, 38–48.

56 TS 12.16v, ההדגשה שלי – מב"ש (מאן, היהודים, ב, עמ' 71, סבר לשייכו לתקופת יאשיהו בגלל צדו האחר של הדף, שנכתב בתקופת כהונתו; פרידמן [לעיל, הערה 25], ב, עמ' 30–33, הצביע על דימיון כתב היד לכתב ידו של אליהו בן שלמה הכהן, והציע שאליהו כתב זאת בהיותו סופר בישיבה כשאחיו כיהן כראש הישיבה; גיל, א"י, ג, עמ' 1, הציע שאליהו כתבו בעת כהונת אביו, שלמה בן יוסף הכהן הסג'למאסי [לעיל, הערה 21], בתפקיד גאון, והצעתו סבירה גם מצד תקופת פעילותו של שלמה בן צמח, כרשום בהמשך הערה זו). ייתכן שאביו החזן שימש אף הוא סופר (ראה: פרידמן, שם). גיל הציע לקרוא בקטע זה של התעודה '[שלמה] בן צמח' (גיל, א"י, ב, עמ' 66 [קטע ג, שורה 13]), איש ציבור וסוחר ידוע מרמלה. העובדה שפלוני בן צמח היה מעורב בסכסוך על הגאונות כראש סיעה וכאדם בעל השפעה במפנה המאה ה' מקרבת את הסברה שהיה זה דווקא [שמואל] בן צמח, שכן בעוד תקופת הפעילות המתוארכת בוודאות של שלמה בן צמח הינה שנות השלושים והארבעים של המאה ה"א, תקופת פעילותו המתוארכת בוודאות של שמואל בן צמח הינה העשור הראשון והשני למאה ה"א. אם אמנם רצה המערער להיתלות באישיות בעלת סמכות בענייני הנהגה, שמואל הוא המתאים לכך.

אהרון החבר. יאשיהו, לפי הצעה זו, היה צריך להמתין עד לאחר פטירת שמואל הכהן, ומשהגיע לעמדת הגאונות יכול היה למנות את הקרובים אליו למשרות בישיבה הארץ ישראלית ולקדם את מי שרצה לקדם בזמנו, בעת ההכרזה המרדנית: את רב שמריה לתפקיד 'אב בית דין שלכל ישראל' או לפחות להעניק לו תואר זה, את יוסף בן מנחם הכהן לתפקיד אב בית דין ואת שמואל בן צמח לתפקיד סופר⁵⁷.

אף אם ניווכח כי לא יאשיהו היה המערער, וכי התערבותו של רב האי לא היתה בפרשה זו – אם יתגלו מסמכים נוספים הקשורים אליה, הטענה בעיקרה בעינה עומדת: הערעור על בית הכהנים הארץ ישראליים בגאונות ארץ ישראל החל עוד קודם להרחקתם מן הגאונות ומראשות בית הדין. הפרשה של העמדת גאון מתחרה לגאון שמואל בן יוסף הכהן היא התפרצות קיצונית, המעידה על תסיסה שקדמה לה. דרכי הפעולה והתגובה של המתווכחים בפולמוס תאמו את המציאות הפוליטית שבה היתה שרויה גאונות ארץ ישראל במשך תקופה ארוכה. דרכים אלה עתידות היו לשוב ולהתגלות בפולמוסים המאוחרים בהנהגת ארץ ישראל.

57 על יאשיהו ומשפחתו ראה: גיל, א"י, א, עמ' 543–546; אם כהצעתנו כאן, יאשיהו לא ביקש להתחמק מן המישרה שהטילו עליו (גיל, שם, עמ' 544, על פי TS 16.304, ע"א, שורות 10–11: '... כי נרצה ומאד מזה לברח רצה' [שם, ב, עמ' 46]; אין זה מכתב מאת יאשיהו אלא מכתב אליו, ולפי זה יש לתקן שם, כי אחד הכותבים ליאשיהו רמז במכתב שהגאון ביקש להתחמק מן המישרה).

נספח

מכתב הגאון שמואל בן יוסף הכהן אל הרב והזקנים*
(בין השנים 997–1004)

מכתב הגאון נשלח למצרים כדי לפרט לקוראיו את פרשת הערעור על גאונותו. במכתבו מצביע הגאון על שלבי הפרשה ונוקב בשמות המעורבים העיקריים בה, בעיקר ממחנה המערערים על גאונותו.

עמוד א

- [א] 1 [גם ראוי לכמולתו שיהיו בכל]
 2 עת אגרותיו תדורות כווסתו הקדומה כי בכך
 3 יוסיף שבח וכבוד בכל קהלה וקהלה ולולי שאנו
 4 מכירים שמחתו באגרותינו לא התדרנום ואחרי
 5 שלא באה תשובה אבל מנפשינו נבין אהבתו ונכיר
 6 חבתו וכתבנו לו באגרותינו כי כאשר עצם עלינו
 7 קלוקל הדינים ונעצב לבינו על עינויים וכבד
 8 עלינו עונתם וגדלה צעקת העם מחמם וקם
 9 ונתלבן הרב שנה אחרי שנה לכל כשירי ישראל

עמוד א

2 ג אכן. 4 ג התדרנון. 6 ג כתבנו. 8 ג עונם.

★ המכתב הורכב משלושה קטעים, שצורפו כאן יחדיו: (א) TS 10 J 32.8 (פורסם: גיל, א"י, ב, עמ' 65, מס' 38). (ב) TS NS 310.43 (הוזכר: אברמסון, במרכזים, עמ' 173). (ג) TS 10 J 32.9 (פורסם: גיל, א"י, ב, עמ' 65–66, מס' 38). שינויי הקריאה לפענוחו של גיל סומנו בשינויי הנוסח לנספח, לפי מספר השורה, באות ג. התעודות נקראו במנורה אולטרה סגולית. לתצלום התעודות ראה לעיל, עמ' 382–383. התוספות למצוי בכתב היד הינן: נקודה מתחת לאות – ספק בקריאתה; סוגריים מרובעים – השלמת המהדיר; סוגריים מזוויתיים – תוספת בין השורות בכתב היד. הקווים לרוחב המכתב מציינים את מקום הקרע ותחילת כתב היד בקטעים השונים.

עמוד א

- 1 לתאריכים, ראה במאמר, הערות 15–17. לכמותו מסומן למחיקה.
 2 תדורות כווסתו הקדומה – מגיעות תדיר כהרגלו הקדום. ראה: מאן, היהודים, ב, עמ' 416 (התדרה, וסת), 426 (תדר, תדיר); ולהלן, בשורה 4.
 4 הקריאה הקלה יותר: 'התדרנום' – שלחנו אותן.
 9 מכאן שהפולמוס שהתפרץ היה שלב השיא במתח מתמשך. כשירי – הכשרים, להבדיל מן התומכים בסיעה שכנגד.

- 10 ונקבצו זקני רמלה וכתבו תקנה שלא ית[קרא]
 [ב] 11 זה אלא עמנו בבית הכנסת כדי שלא ימצא ספ[ק]
 12 ופתח להכנס בו ויסכר פה הכל מלהלן ולא עבר
 13 חודש שלם ע[ד] שישב בביתו והפיר התקנה
 14 המקוימת ונסחה יגיע אל הרב ואל הזקנים עם
 15 השטרים שיש בהם <מקצת> הסרחון ולא לגעת בלתי
 16 לצאת ידי חוב[ה] מ[ן] המקום ומן הבריות כאו' והיתם
 17 נקיים מיי <וג'> ואו' אל אלהים יי אל אלהים יי הוא יודיע
 18 וישראל הוא ידע <וג'> ואו' ומצא חן ושכל טוב וג'
 19 [ותק]נו הקה[ל] והז[קנים] והסכמנו עמהם ול[]
 20 נד[ברו] ברמלה עד שנצא ידי חובה מן התוכחת ו[]
 [ג] 21 [מ]תקנתה ולא [] קלה מתוכחתו בו בלתי חשבים []
 22 ושנאה ובקש[מ] [ינו] וסכו באנו אצל השליטים
 23 וכתב פיטקים אל השליט בדיה ונסח[קצתם]
 24 יגיע אל הרב ואל הזקנים וידע אלהינו כוונתינו
 25 והוציאנו מרשותו שטמן והמציאנו חן בעניין שני'

10 ג תחנה שלא [] . [21 ג וקנתה] . [23 ג אל הק[ה]ל בטיבריה ונשת[ון] . 24 ג אלהנו .

- 10 זקני רמלה ותקנה, ראה לעיל, הערה 28. שלא ית[קרא], אולי לפני הציבור, לנהל תפילה ולשאת דרשה בבית כנסת, כשאין עליו פיקוח, כדי שיוכלו לפקח עליו. במהלך תפילה כסדרה נמצאו הזדמנויות להביע נאמנות וכפיפות לראש הישיבה (להלן, שורה 28; גויטיין, חברה [לעיל, הערה 17], ב, עמ' 19–22; גיל, א"י, עמ' 439–442; ש"ד גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 53–74). מכאן החשש כי תפילה נפרדת עלולה להביא להתנערות מכפיפות זו ולהכרזה על המערער שהוא יהיה ראש ישיבה, כפי שניסו לעשות במהלך הפרשה. ובדומה לכך אירע בפרשת נתן בן אברהם ושלמה בן יהודה (ראה: גיל, א"י, עמ' 565–569; ב, עמ' 311–313), ובאירועים פחות קיצוניים בפסטאט. על ההשגחה הקפדנית על חזנים ודרשנים (כממרידים בכוח בעת פולמוס), ראה: Ox. Bodl. MS Heb. e 13.23, שורה 16 (גיל, א"י, ב, עמ' 223; דורש במעמד הר הזיתים); TS Misc. 25.106, ע"ב, שורות 3–4 (שם, עמ' 736; בקשה לוותר על מינוי דרשן וחזן בבית הכנסת); CUL 11–1 Or. 1080.6.25 + TS 13 J 17.16v, שוליים ימניים ועליונים, וע"ב שורות 1–11 (גיל, שם, עמ' 343–344); הסיכום אצל גויטיין, חברה, ב (לעיל, הערה 17), עמ' 211–219; הנ"ל, סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' קכט–קלה. לא לגעת בעניין עצמו לפרטים.
 15
 16 במדבר לב כב.
 17 יהושע כב כב.
 18 משלי ג ד.
 23 שליטי העיר משנות התשעים: מנג'ותכין וגייסותיו התורכים; עלי בן אלמפריג בן דעפל הג'ראחי; וחייד (ראה לעיל, הערה 30). 'בדיה' – עדות שקר שנכתבה במכתב לשליט; הקריאה מסופקת.

- 26 אחלציהו ואכבדיהו וכתבו הקהלות תקנות עברי
 27 והגרי בקייום הנתיבות שזכינו להם כסדר גאון
 28 [ואב ו] נקבעה התפילה בכך ועד עתה ובאו ה'עט
 29 [<בחורים> בורים כסילים מן קצות העם ויבוא אל
 30 [<והיה אותו היום יום סכנה יום ש'
 31 [<בני]סות אל רמלה וכל העם בבתיה[ם]
 32 [<ויעלו אל ירוש[לים עם אדם רע מעללים ימח] <[
 33 [<שמואל] בן צמח וישכרם עלינו בכ[סף רב]
 34 [<ה ויבואו אלינו בזדנות ו] <[

עמוד ב

- 1 [א] הרשות ליפרע ולמנוע הכל מלהרע לכל המזידים
 2 ונסור לעלות לירושלים ולהתפל[ל] <ל לפני אלהינו לדון
 3 [לנדות] ול[ש]מת שונאינו שקם וחמם ועלינו ולא
 4 [מיוסף בית] דין בן רבי מנחם ולא מן הנסמכים לו
 5 והארכנו בה אוליי יכנעו בהנה המתעם מחזק ידיהם
 6 [ב] וילך הוא והם אל[המושלים אל יגונניהו אל ויסכנו בנו
 7 ויעמדו על דמינו רבילות גדולה שאי אפשר לפרשה
 8 וישקיף [עלינו] אלהינו ברוב חסדיו ויתן חנינו לפני [המ]ל[ך]
 9 והשרים ויכזיבוהו ול[ל] [ל]
 10 ילך ויתן הרבה זהובים שוחד <למשרפין> ויטול פיטק כי הוא

26 ג עברין[ת]. 27 ג בקיום. ג זכיננו. 29 ג גורים. 30 ג יום ש[ן]. 31 ג כ[ניסות אלרמלה].

עמוד ב

- 1 ג הרשות לין [<[ימנעו הרעה המתעם. 6 ג [יגוננהו. וימלכו. 7 ג [לה שאי לפרשם.
 4 ג [יוסף. רב. 5 ג והארכנו
 3 ג [<עושק וחמם. <[

- 26 תהלים צא טו.
 27 נתיבות – הדירוג בישיבה, ראה: גיל, א"י, א, עמ' 418; ולכן אפשר לראות את הישיבה כולה כ'נתיבה'.
 28 העם – סימן למחיקה; שאין כוונתו לתאר את מחנה המתנגדים. ההשלמה לפי ע"ב, שורה 17. 'קביעת תפילה' מופיע הרבה, ראה לדוגמה: גיל, א"י, א, עמ' 467.
 30 ש' נמחק ובה כנראה נפתחה השורה הבאה.
 33 להעדפת שחזור זה על [שלמה] בן צמח, ראה לעיל, הערה 56.

עמוד ב

- 3-4 משהו מעומעם בין שתי שורות אלה.
 6 המת עם, [שמואל] בן צמח, [יוסף] בן מנחם וסיעותיהם.
 10 משרפין – מפקחים. ראה: R. Dozy. *Supplément aux dictionnaires arabes*, I, Leiden 1881, p. 750

- 11 ראש ישיבה במצוות הרשות ויתפלל על עצמו ועל
 12 רבי שמריה הרב באב וְשִׁבְהָ <מע[ותד]> ועל רבי שמואל מע[ותד]
 13 כלומר שזה יהיה לי לאב וזה לשלישי ישמעה ה[רב]
 14 מלכלוכו רבי שמ[ואל הרב] אהבתינו שמע ונדהו
 15 עד עתה לא התיר <ה[נידוי]> על חס[רו]ן דעתו[] וכתב
 [ג] 16 [בכת]ב כיר ידו בשבועות חמורות שלא יקרא ל[הם]
 17 גאון ואב אלא לאחינו ולנו וזה הפיתק יגיע אל הרב
 18 [ואל הזקנים] ולכך שלחנו אל יקיר הרב הכתב של הסכם
 19 החברים והזקנים על קיום נתיבותינו והתמך התפילה
 20 והוציא קול כי הוא רוצה לקרות את הרב ראש וע[ד]
 21 ונתמה על זאת איך תשתבע מן <הנבל> שיתרצה בכותבו
 22 למי שהוא הגון לתמך ויסבר ש[]
 23 אל משמעתו בחסרון כבודם ול[ק]בל []
 24 על ידי זקנים וישישים לשוב []
 25 [] תרצה ולהקראות בנתיבות []
 26 אב וכתב במושב רבנ[]
 27 בתנאים ונסחה יגיע ע[ד] הרב והזקנים []
 28 וקיבלנוהו עד שהם []
 29 שהפירה אחרי כן []
 30 כראוי וכאשר רא[י]תי חרשי און וזרעי עמל יקצרהו []

שוליים ימניים

- 1 יונח
 2 נפשו לו[]
 3 ראוי לו ל[]
 4 אל תת[] לה[פ] [פ]

16 ג יקרא. 17 ג אל אד[ם]. 18 ג יקיר. מכתב ש[] [. 19 ג התפילות. 21 ג ונתמיד. 23 ג כבודו
] 24 ג וישישים. 26 ג רבנו. 29 ג שהכירה אהרן בן. 30 ג ראה[]

- 11 על עצמו בראש הישיבה.
 12 מיועד למינוי אם הכרזתו תבוצע. כיוון שנוסח זה היה מעומעם גם לכותב מיד ביאר: כלומר
 וכו' (ראה על הכרזה מוקדמת: גיל, א"י, א, עמ' 418).
 על כינויו של שמריה בשמו, ראה במאמר, בתחילת פרק־משנה ב[2].
 20 'ראש ועד' בתקופה הקרובה לאירוע ראה: יוסף בן מנחם (לעיל, הערה 50).
 21 הכותב מצפה משמריה שלא ישתף פעולה עם 'הנבל'.
 30 איוב ד ח.

שוליים ימניים

18-1 הדברים הקטועים מצטרפים לעניין העיקרי, אך שחזור החלק החסר בלתי אפשרי לפי שעה.

- 5 החר וג' מידו] [
- 6 באזני כל וג'] [
- 7 ואת] [
- 8 בה על
- 9 זקן ומכל ל] [
- 10 ופיטק אל] [
- 11 בריצה ש] [
- 12 יכשלו] [
- 13 בחזיר[תו]
- 14 ויודיע לכם
- 15 שאילו] [
- 16 להתנות
- 17 כמה
- 18 תנאים

שוליים עליונים

- 1 לאדוני להקרות אב זו בלא להוכיח הבא להכות את
- 2 ישראל בלי יראה את] [פיטק ונותנים על] [שנרצה
- 3 אבל את יום הדין תשיבינו ובכם ל] [לו ללמוד
- 4 ממעשה שהיה בר' א[ברהם] הלוי החבר שנפטר מן
- 5 הדינים] [אם לא אם יתי

שוליים ימניים

- 5 ג בהר. 15 ואילך כולל שוליים עליונים לא הובא אצל ג.

- 6 דברים לא ל, הנחיה לשנן את השירה באוזני העם. אולי רומז לצורך לשנן את הפרשה שהתרחשה באוזני נאמניו במצרים.

שוליים עליונים

- 4 על ר' אברהם הלוי ראה לעיל, הערה 25.
- 5 'שנפטר מן הדינים' – שנפטר מן העונשים (ראה לדוגמה: 'ירושלמי, מועד קטן א ה, ב ע"ג: 'שנינוחו אבותיו מן הדין'). אם משמעות הדברים כפשוטו, שנפטר מן העולם, כי אז לפענו עדות על זמן כתיבת המכתב, לאחר שנת 995.

דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז

לקט מאמרים
בעריכת פרופ' איבן (ישראל) מרקוס

במחצית השנייה של המאה הי"ב היו הקהילות היהודיות בערי גרמניה שבחבל הריינוס – מגנצא, וורמייזא ושפירא – עדות לצמיחתו של חוג חסידי, שצץ ועלה מקרב משפחה מיוחדת, שהיתה בין מייסדיה של הקהילה היהודית באשכנז – משפחת בני קלונימוס. משפחה זו הצמיחה מתוכה הוגי דעות חסידיים, שהעלו על הכתב לראשונה את השקפת עולמו של חוג זה, שהיווה במשך קרוב למאה שנה (1150–1250) עילית קטנה של הוגי דעות דתיים, שהחל מהמאה הי"ד נוהגים לכנותה בשם "חסידי אשכנז".

לקט מאמרים זה מחזיק שנים־עשר מחקרים מפרי עטם של טובי החוקרים של סוגיה זו מראשית המאה ועד ימינו, וביניהם – י"נ שמחוני, יצחק בער, גרשם שלום, יוסף דן, ח"ה בן־ששון ואיבן מרקוס. הוא כולל סקירות היסטוריות מקיפות בצד בחינת אספקטים שונים – רעיוניים ומעשיים – שהעסיקו את חסידי אשכנז באותם דורות. שניים מתוך המאמרים הכלולים בלקט תורגמו לעברית לצורך הכללתם בספר זה. כן כולל הספר ביבליוגרפיה ומפתח, והוא מחזיק 300 עמודים בכריכה רכה.